

FAKULTET PRAVNIH NAUKA

Master studije

Materijal sa predavanja iz Etike

zimski semestar 2024/25

Predmetna profesorka:

doc. dr Kristina Bojanović

Definicija i podjela etike

Moral (ethos) je u najširem smislu oblik društvene svijesti, skup nepisanih pravila, običaja, navika i normi koji su prihvaćeni u životu neke zajednice. Moral određuje kakvo treba da bude ljudsko djelovanje, a pripadnici zajednice prihvataju te principe i podvrgavaju im se, na taj način regulišući međuljudske odnose. Za razliku od zakona, moralna pravila - kada su prekršena - ne donose političke, sudske ili ekonomske sankcije. Kao sankcije nemoralnog ponašanja javljaju se griža savjesti, prekor ili bojkot okoline. Na moral utiču: svijest ljudi, vaspitanje, religija, tradicija, životno iskustvo i politika. Pravni propisi imaju svoj izvor u moralnim zakonima. Moralni zakoni i pravni propisi jaki su obrambeni mehanizam društvene zajednice, pogotovo u slučaju opasnosti. U filozofskom značenju, pojam morala (ili moralne filozofije) istoznačan je s praktičnom filozofskom disciplinom etikom. Glavne teme filozofije morala ili etike su dobro, ispravno djelovanje, moralan život. Dakle, etiku možemo definisati kao filozofsku disciplinu koja se bavi sistematizacijom, utvrđivanjem i preporučivanjem koncepta dobrog ponašanja. Osnovna podjela etike je na: metaetiku, normativnu etiku i primijenjenu etiku.

Iznijećemo nekoliko napomena o istoriji etike u okviru zapadne filozofije, radi lakšeg razumijevanja kasnije podjele. Tradicija zapadne etičke filozofije kao traganja za racionalnim shvatanjem principa ljudskog ponašanja, počinje sa starim Grcima. Sokrat se svojim optimističkim etičkim racionalizmom suprotstavlja sofističkoj etici koja se zasniva na individualizmu i relativizmu, te ovaj filozof stavlja znak jednakosti između vrline i znanja. Njegov slavni učenik Platon ustanovljuje idealistički rigorizam, po kojem je najviša ideja - ideja dobra. Aristotel pak vrlinu definiše kao sredinu između dvije krajnosti. Uz etičke vrline (koje imaju voljni karakter), on u svojem djelu Nikomahova etika opisuje i tzv. dijanoetičke (intelektualne) vrline. Kad govorimo o ova tri mislioca, i kad njihove teorije vrline, uprkos razmimoilaženjima, želimo sažeti u jednu, dolazimo do četiri kardinalne antičke vrline, a to su: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravdenost, o kojima nikad nije bilo dvojbe.

U Plotinovoj etici vrhovni cilj života postiže se oslobađanjem od tijela pomoću askeze i ekstatičkog sjedinjavanja s božanstvom. Za stoike moralno živjeti znači „živjeti u skladu s prirodom“, odnosno logosom. Ako dostignemo potpuni duševni mir i harmoniju, ne može nas poremetiti nikakvo zlo iz vanjskoga svijeta, tako smatraju stoički mudraci. Predstavnici epikurejske škole misle da je osnovni kriterijum za djelanje - ugođaj. Osim što moramo da izbjegavamo zlo, trebalo bi da se klonimo i prolaznog dobra, jer u suprotnom nećemo dostići trajnu sreću. Sljedeći stepenik našeg istorijskog pregleda je srednjovekovna hrišćanska etička koncepcija, koja je suštinski usmjerena na askezu, na odricanje od tjelesnih ugođaja, užitaka i ovozemaljskih dobara. Antičke kardinalne vrline ustupaju mjesto poniznosti, poslušnosti, bogobojažljivosti, na mjesto autonomnosti grčkog morala dolazi hrišćanska heteronomnost. Protiv ovakvih shvatanja pobuniće se renesansni filozofi, koji zahtijevaju da se etika, nezavisno od religioznih dogmi, zasniva i razvija na „prirodnom razumu“. Tomas Hobs u ulozi države vidi jemstvo očuvanja čovjekovog mira, te mogućnost prevladavanja prvobitnog stanja rata svih protiv svih. Za Spinozu, tek u najvišoj, intuitivnoj spoznaji, u „amor dei intellectualis“, i tek kad prevlada afekte, čovjek nalazi u sebi mir, sigurnost i etičku ravnotežu. Francuski enciklopedisti i materijalisti istražuju evolucionističke i istorijske elemente morala, dok engleski i francuski socijalni utopisti smatraju da se etika zasniva na odnosima interesa koji mogu biti međusobno usklađeni samo potpunim preobražajem društva na temelju načela razuma.

Jedan od predstavnika njemačkog klasičnog idealizma, Imanuel Kant, prvi je koji iznosi radikalnu kritiku cjelokupne dotadašnje etike dobra. U njegovoj filozofiji morala, kriterijum moralne vrijednosti i izvor morala može biti samo čista volja, nezavisna od konkretnih empirijskih uslova i motivacija. Moralitet je, za razliku od

legaliteta, etičko djelovanje na osnovu čistog morala koji je samom sebi cilj. Etički karakter vladanja pretpostavlja autonomiju volje jer jedino uz autonomnu slobodnu volju etička obaveza, odnosno imperativ može imati bezuslovan, to jest kategorički karakter. Slično Kantu, Fihte pretpostavlja praktični um teorijskom, dok je Hegelova filozofija morala izložena u njegovoj Filozofiji prava, u kojoj je država (tj. ustavotvorna monarhija) realnost moralne ideje, a ova je u sebe uključila, savladala i ukinula sve ranije stepene razvitka (apstraktno pravo, moralitet i moral). Predstavnicima engleskog utilitarizma smatraju da je osnovni etički imperativ „najveća sreća najvećeg broja ljudi“. S druge strane, za Artura Šopenhauera, najviše etičko djelovanje je kada dijelimo bol s drugim, kada se identifikujemo sa njim, pa je zato samilost najviša etička vrlina.

Fridrih Niče pokušava da destruiše sav dotadašnji moral, naročito hrišćanski, svojom koncepcijom prevrednovanja svih vrijednosti, tako da možemo reći da uspostavlja svojevrstni imoralizam. Etika Maksa Šelera suprotstavlja se Kantovom formalizmu i rigorizmu i pokušava da razvije apriornu „materijalno vrijednosnu etiku“. Marksizam ukazuje na društvenu i istorijsku uslovljenost moralnih normi, težeći istovremeno izgradnji novog humanističkog društva, lišenog ograničenosti klasičnog građanskog morala. Marksizam stoga nije nikakva etička koncepcija koja postoji uz druge etičke doktrine, već je zahtjev za ukidanjem čitavog jednog svijeta kao prve pretpostavke razotuđenja čovjeka. Vratićemo se osnovnoj podjeli etike, i ukratko razmotriti tri ključna područja – metaetiku, normativnu etiku i primijenjenu etiku.

1. Metaetika

Metaetika se bavi pronalazanjem odgovora na pitanja šta znače etički principi i odakle oni potiču. Kroz pretpostavku da etički principi nisu samo neke ustaljene društvene norme, ili zavise samo od naših emocija, tokom istorije se razmatrao uticaj univerzalnih istina, Božije volje, razuma i samog značenja etičkih principa. Značenje riječi “meta” (grč.) je nakon, izvan, s one strane, te se iz samog imena može zaključiti da se metaetika bavi razmatranjem etike “odozgo”, pokušavajući da prodre u samu srž etičkih normi i otkrije njihovo značenje. Postoje tri osnovne grane metaetike: metafizička, koja se bavi razmatranjem da li etički principi postoje nezavisno od čovječanstva; psihološka, koja razmatra šta nas to motiviše da budemo moralni; lingvistička, koja se bavi značenjem ključnih etičkih pojmova. Drugim riječima, metaetika je sistematska analiza jezika morala, psihologije morala i ontologije morala. Klasifikacija metaetičkih pitanja koju je ponudio Aleksander Miler kazuje nam da granice unutar metaetike nisu sasvim jasne, i da je posrijedi jedna veoma raznolika disciplina. Oblasti kojima se metaetika bavi su: 1. značenje: odnosno šta saopštava jezik morala; 2. metafizika: koja postavlja pitanje postoje li moralna svojstva i činjenice; 3. epistemologija: koja pita postoji li saznanje u oblasti morala i kako znati da li su moralni sudovi istiniti ili lažni, odnosno da li ih možemo opravdati; 4. fenomenologija: gdje nas interesuje kako su moralni kvaliteti predstavljeni u subjektu koji moralno prosuđuje; 5. psihologija morala: kakvo je motivaciono i duševno stanje onoga ko donosi moralni sud; 6. objektivnost: da li moralni sudovi zaista mogu biti „ispravni“ ili „neispravni“, odnosno postoji li objektivna moralna istina. Ako slijedimo teoretičara Marka Šredera, mogli bismo ustanoviti da su metaetička pitanja meta-pitanja koja se vezuju za četiri glavne oblasti unutar filozofije, a to su: jezik, duh, metafizika (odnosno ontologija) i epistemologija. Metaetika je, stoga, posebna oblast u kojoj se obavljaju istraživanja iz tzv. područja koje je sama srž filozofije. Najprikladnije je zaokružiti standardnom, pamtljivom i korisnom definicijom metaetike kao pokušaja razumijevanja metafizičkih, epistemoloških, semantičkih i psiholoških pretpostavki i obaveza moralne misli, govora i prakse.

2. Normativna etika

Normativna etika se bavi utvrđivanjem standarda koji karakterišu ponašanje kao dobro ili loše. Ona pokušava da utvrdi normativne principe koji određuju dobro ili loše ponašanje. Primjer takvog normativnog principa

je zlatno pravilo: "Ne čini drugome ono što ne bi htio da drugi čini tebi". Zlatno pravilo, kao i druge teorije normativne etike, određuje jedan opšti princip. Postoje brojne kritike ovog pristupa određivanju norme. Na primjer, za mazohistu bi po ovom pristupu bilo normalno da nanosi bol drugima, jer on želi i očekuje da drugi njemu nanose bol. Ovo je bio dovoljan preduslov za razvoj brojnih teorija, koje uprkos njihovoj raznolikosti možemo razvrstati u tri osnovne grupe: teorije vrline, deontološke teorije i teorije posljedice.

a. Teorije vrline

Mnogi filozofi vjeruju da se moral sastoji od poštovanja precizno definisanih pravila, kao što su "ne ubij" i "ne kradi". Dalje se pretpostavlja da osoba mora naučiti ta pravila i poštovati ih. Teorije vrline, za razliku od tog gledišta, težište stavljaju na razvoj dobrih osobina ličnosti, jer će osoba, koja ih razvije, vjerovatno da se ponaša u skladu sa moralnim principima. Teorije vrline su nastarije normativno gledište u zapadnom svijetu i korjene vuku iz grčke filozofije i civilizacije uopšte. Pomenutim kardinalnim vrlinama dodaju se: duševna snaga, velikodušnost, samopoštovanje, iskrenost i blag temperament. Aristotel je prvi sistematski obradio teoriju vrline u svojoj Nikomahovoj etici, posmatrajući vrline kao navike koje stičemo, a koje nam pomažu da regulišemo svoje emocije. Na primjer, prirodno osjećanje straha regulišemo vrlinom hrabrosti. Aristotel je analizirao jedanaest vrline i došao do zaključka da se mane javljaju tamo gdje vrlina ima ekstremne vrijednosti. Tako, nedostatak hrabrosti vodi u kukavičluk, a suviše hrabrosti znači naglost i silovitu nepromišljenost. Kasniji doprinos daju hrišćanski teolozi, dodajući tri osnovne hrišćanske vrline: vjeru, nadu i ljubav. Teorija vrline je bila vodeća i najšire prihvaćena sve do XIX vijeka kada ustupa mjesto drugim teorijama.

b. Deontološke teorije (teorije dužnosti)

Većina ljudi gaji osjećanje jasnih obaveza koje imamo kao ljudska bića, na primjer da brinemo o svojoj djeci ili da ne počinimo ubistvo. Od grčke reči deon (obaveza, dužnost) nastao je naziv deontološka teorija, koja se bazira na osnovnim principima obaveze koja nas tjera da se ponašamo moralno. Ove teorije zastupaju gledište da bi trebalo da se ponašamo moralno bez obzira na posljedice. Deontološke teorije se dijele na četiri osnovna tipa: 1. klasična teorija dužnosti, gdje imamo podjelu dužnosti na tri grupe (dužnosti prema Bogu - uzdizanje, služenje i molitva; dužnosti prema sebi - očuvanje sopstvenog života, traganje za srećom, samousavršavanje; dužnosti prema drugima –porodične, društvene, političke), 2. teorija prava koja se zasniva na stavu da postoje prava koja svi ljudi prirodno imaju, a koja bi trebalo da poštujemo. Osnovne četiri karakteristike teorije prava su sljedeće: prava su posljedica prirodnog reda stvari, ona su univerzalna i ne mogu biti različita u različitim zemljama, ona su ista za sve ljude, bez obzira na pol, naciju, sposobnosti..., ona su neotuđiva, što znači da nije moguće odreći ih se dobrovoljno; 3. Kantov kategorički imperativ: "Tretirati ljude kao krajnji cilj, nikada kao sredstvo, tj. način ostvarivanja krajnjeg cilja"; 4. revizija klasične teorije dužnosti, koja se svodi na vjernost, odštetu, zahvalnost, pravednost, napredak, samousavršavanje, uzdržavanje od zločina.

c. Teorija posljedica (teleološka teorija)

Često se dešava da se moralnost neke akcije/postupka procjenjuje na osnovu njenih posljedica. Po konsekvencionalistima, moralno ispravnu odluku određuje jednostavna analiza posljedica akcije. Normativni principi konsekvencionalizma zahtijevaju da se prvo spoznaju dobre i loše posljedice akcije. Onda se one sabiraju i upoređuju. Ukoliko dobre posljedice prevagnu, akcija je moralno podobna i obratno. Teorija posljedice se često naziva i teleološka teorija, po grčkoj riječi telos, što znači svrha, cilj. Teorija postaje posebno popularna u XVIII vijeku, kada se traga za opštim principom koji određuje moralnost, a koji se ne bi mogao oboriti. Kasnije se iz jedinstvene struje izdvajaju tri glavna pravca konsekvencionalizma: etički egoizam, koji pretpostavlja da je akcija moralno podobna ukoliko donosi više koristi nego štete počiniocu

akcije; etički altruizam, koji smatra je akcija moralno podobna ukoliko donosi više koristi nego štete svima izuzev počiniocu akcije; utilitarizam, koji akciju opravdava kao moralno podobnu ukoliko donosi više koristi nego štete svima.

3. Primijenjena etika

Posebno polje etike koje se bavi analizom kontraverznih pitanja, kao što je abortus, eutanazija ili zaštita prava životinja zove se primijenjena etika. Dosta pitanja primijenjena etika postavlja u domenu medicine s obzirom na to da ljekari mogu da manipulišu životima drugih. Takođe, otvaraju se problemi etičke ispravnosti vještačkog začeća, genetičke manipulacije, statusa neiskorišćenih zamrznutih embriona i abortusa; zatim privatnosti pacijentovog dosijea, dužnosti ljekara da umirućem pacijentu kaže istinu, prinudna izolacija oboljelih od zarazne bolesti, medicinski eksperimenti nad ljudima, pitanja samoubistva, eutanazije. Polje primijenjene etike se takođe proširuje pitanjima poslovne etike koja su mahom vezana za društvenu odgovornost kapitalističkih preduzeća, kao što su neistinito reklamiranje, prava zaposlenih, diskriminacija kod zapošljavanja... Ekološka etika problematizuje moralnost vršenja eksperimenata nad životinjama, zagađivanje životne sredine, prenošenje zastarjelih ("prljavih") tehnologija i otrovnog/opasnog otpada u manje razvijene zemlje, ubijanje životinja radi krzna,... kao i obavezu savremene civilizacije prema budućim generacijama u skladu sa principima i načelima održivog razvoja (svakoga sata po jedna životinjska vrsta nestane zauvijek sa lica naše planete, a ovaj proces se nažalost ubrzava). Kontraverzna pitanja seksualnog morala uključuju probleme moralnosti poligamije, monogamije i homoseksualnih odnosa. Pitanja društvenog morala odnose se na etičku ispravnost smrtne kazne, nuklearnog rata, kontrole naoružanja, upotrebe droga i rasizma. Pojava interneta povlači za sobom i nova pitanja etike u sajber prostoru, jer nailazimo na sve češću zloupotrebu na društvenim mrežama, prisustvo pornografije koja se ne može cenzurisati, digitalno nasilje koje se ne kontroliše i ne suzbija itd. To su sve teži problemi za teoretičare, i po svemu sudeći, čini se da je glavni među njima da li se uopšte može govoriti o postojanju etike na internetu, odnosno da li je pretjerana tehnologizacija i digitalizacija dovela do odsustva elementarnih moralnih načela.

Tehnologija i posredovanost njome izmijenile su mogućnosti života i smrti, nauka je preinačila način na koji opažamo svijet, univerzum, čak i karakter samoga života, a politički događaji i ratovi predrugojačili su lice i naličje naših mogućnosti kulture. Drugim riječima, čini se da su kretanje istorije i razvoj kulture i znanja nadamšili kapacitet tradicionalnih oblika refleksije o etičnome životu i toga da razumijemo kako živjeti dobro, ispravno i pravdeno. Etično živjeti je uvijek bilo teško, a posebno je izazovno i još teže kad se nalazimo na izvjesnim istorijskim prelazima. Čini da nikad kao sada nije bilo potrebnije slovit o etici, baš stoga što se postavlja pitanje čemu još etika, i šta još filozofija može da učini u jednom preoblikovanom, odrođenom i razvremenjenom svijetu. Možemo čuti da se više ne vjeruje u ontološku utemeljenost etike, smatra se da su nam dovoljni politika i pravo, instinktivna moralnost i kolektivna prinuda. Ali ipak je teško proglasiti je iluzijom jer u velikoj mjeri i na različite načine oblikuje naše živote. Zato je istinski zadatak filozofske etike da orijentiše život izvan trenutno preovlađujućih mogućnosti, da bi ga vratila konkretnim specifičnostima životnoga iskustva. Etika rasvjetljava oblike života koji odgovaraju ljudskoj prirodi, ali istovremeno otvara one oblike života koji su alternative faktično datima. Otkrivena u istorijskoj refleksiji, filozofska etika predstavlja podvig posredovanja i tumačenja koji je povezan sa zahtjevima života.

Etika u antici

U uvodu su pomenuti slavni starogrčki predstavnici filozofije morala, odnosno etike. U ovom dijelu će se detaljnije iznijeti segmenti njihovih etičkih učenja, prije svega Sokratovog, Platonovog, Aristotelovog, epikurejskog i stoičkog.

Formalni principi Sokratove etike

Ključna i stožerna misao Sokratove etike jeste nerazlučivo jedinstvo teorijskog znanja i praktične djelatnosti, koje se može sažeti u iskazu: vrlina je znanje. Drugim riječima, vrlina je ne samo znanjem uslovljena nego i sa znanjem istovjetna. Iz činjenice da je znanje ne samo neobilazan uslov i pomoćno sredstvo pravog morala nego i njegova suština, Sokrat zaključuje da je znanje obilježje i svih pojedinačnih vrlina, jer sve se vrline sastoje u znanju, tj. u poznavanju onoga što treba činiti i čega se treba kloniti, i razlikuju se samo po predmetu znanja. Prema tome, nije pravilno misliti da ima mnogih i raznovrsnih vrlina: vrlina je u stvari samo jedna. Tako Sokrat dolazi do drugog formalnog etičkog principa: sve vrline, ukoliko su znanje, čine jedinstvo. Kod svih ljudi postoji uglavnom jednaka sklonost vrlini, i nju treba samo razviti dobrom poukom. Doduše, nisu svi ljudi jednako obdareni za razvijanje te sklonosti, ali je svima potreban trud, učenje, vježbanje, vaspitavanje, i ono što iziskuje najviše vaspitanja. Tako Sokrat dolazi do trećeg formalnog principa svoje etike: vrlina se može postići, jer se može naučiti. Sokrat smatra da niko ne griješi namjerno. Kad neko uvidi šta treba da čini, on to i čini, jer to mu znanje naređuje. A kad neko čini zlo, on ga čini zato što misli da je ono za njega nekakvo dobro; ne čini ga iz urođene rđave sklonosti, nego iz nerazumijevanja pravih uslova sreće, iz nepoznavanja puta koji vodi pravom dobru. Nemoralno djelanje je, dakle, samo posljedica varljivog mnjenja, zablude, neznanja. Tako Sokrat dolazi do novog oblika svog prvog formalnog principa: niko ne griješi namjerno, nego zato što ne zna šta je dobro, a ne zato što neće dobro. S tim u je vezi i Sokratovo tvrđenje: ko sa znanjem čini zlo, on je moralno bolji no onaj koji to čini bez znanja. Kad se dovede u vezu s principom vrline kao znanja, ovaj stav je razumljiv. Sokrat tvrdi da onaj ko čini zlo iz znanja čini ga samo izuzetno, prema prilikama, a u drugim slučajevima radiće dobro. Ali ko griješi iz neznanja, on će produžiti da radi zlo, jer ne zna svoju zabludu. Ukoliko Sokrat smatra da je znanje ne samo sredstvo nego i suština morala, utoliko je on etički intelektualista, a ukoliko smatra da između znanja i moralnog djelanja nema antagonizma, onda je ekstremni optimista.

Materijalni principi Sokratove etike

a. Saznanje dobra

Kao sadržaj znanja koje čovjeka čini vrlim Sokrat je uzimao opšte dobro, a šta je tačno razumijevao pod dobrom teško je reći, jer s jedne strane njegovu etičkom učenju nedostaje metafizička i psihološka podloga, a s druge strane on nije izgradio nikakav zatvoren etički sistem, jer kako svoje misli nije izlagao pismeno, nije imao spoljašnjeg razloga da svoja moralna uvjerenja sastavi u zaokruženu cjelinu. Ali sigurno je da je to uvijek pozitivno dobro. Svođenje saznanja na saznanje dobra predstavlja prvi materijalni princip Sokratove etike. Vršenje dobra je znanje u njegovoj praktičnoj primjeni.

b. Samousavršavanje

Prečišćeno spoljašnje zasnivanje moralne djelatnosti vodi njenom unutrašnjem zasnivanju, samousavršavanju, kojim se stiču unutrašnja dobra. Samousavršavanje je drugi materijalni princip Sokratove etike: „Mislim da najboljim životom žive oni koji se staraju za to da budu što bolji, a najprijetnijim oni koji najviše vide da postaju bolji“. Jer „nijedna radost ne može se uporediti s onom koja izvire iz pomisli da i sam bolji postaješ i bolje prijatelje stičeš“. Zlo je onda posljedica neusavršavanja ljudske prirode. U tom otkrivanju

unutrašnjeg svijeta i naglašavanju duše kao naročite oblasti leži epohalan značaj Sokratovog učenja u istoriji helenskog čovjeka. Duša je iznad svih prolaznih dobara: bogatstva, moći, slave, tjelesne snage i čulnih zadovoljstava. To je značajno i za problem vaspitanja, jer pravo vaspitanje nije ništa drugo do „staranje za dušu“. Čišćenju i blagorodnosti svoje duše najbolje služi onaj koji, i pored svih opasnosti, uvijek vrši posao čestitog čovjeka, čak i onda kad mu prijete smrt. Sokrat je za cijelog svog života obavljao takav posao. I herojstvom svoga umiranja Sokrat će dati autentičan dokaz ne samo za svoje etičko učenje nego i za svoje etičko djelanje.

c. Blaženstvo

Princip samousavršavanja vodi najvišem cilju života, a to je individualno blaženstvo kao najveće dobro. Pozitivno etičko djelanje čovjeku omogućuje dostizanje blaženstva, a vrlina je samousavršenost, kojom čovjek čini srećnim i blaženim ne samo sebe nego i druge. Na primjer: „Kralj je dobar ne onda kad bi samo svoj život dobro udešavao, nego kad bi i onima kojima je kralj bio početnik sreće. Jer, i kralj se bira ne zato da se za se lijepo stara, nego da po njemu srećni budu i oni koji ga izaberu“. Blaženstvo je, dakle, treći materijalni princip Sokratove etike. Dok su sofisti blaženstvo nalazili u neobuzdanosti individualnih prohtjeva i strasti i njima podvrgavali opštu korist i učili da je bolje nepravdu činiti nego trpjeti je, Sokrat iz pojma blaženstva izbacuje svaki hedonizam i uči da je uzdržanost, tj. obuzdavanje nagona i strasti, osnova vrline, jer bez uzdržanosti nije moguće jasno mišljenje ni pouzdano saznanje onoga što je istinski korisno. Blaženstvo se ne stvara od spoljašnjih dobara, kao što su tjelesna ljepota, snaga, bogatstvo, slava itd, nego samo od unutrašnjih, jer su samo ta dobra neprolazna.

Platonovo učenje o Dobru

Platonovo učenje o najvišem dobru prošlo je kroz tri faze. U prvoj fazi Platon se slaže sa svojim učiteljem Sokratom, i zato je za njega dobro isto što i korisno, dakle što i zadovoljstvo. Kao Sokrat, i on usvaja princip korisnosti i zadovoljstva kao osnovu i izvor ljudskog djelanja. U drugoj fazi Platon napušta sokratovsko shvatanje i postaje samostalan time što izgrađuje svoje učenje o idejama, i ono predstavlja središte cijele njegove filozofije, teorije saznanja, metafizike, psihologije, etike, politike i estetike. U trećoj fazi vidljiva je individualno-etička i socijalno-etička potreba da se s pravim znanjem steknu opšte istine, opšta pravila i prave vrline. Produblivanjem sokratskih pojmova Platon nalazi da oni daju saznanje sasvim različito od onoga koje daje čulno opažanje: dok čulnim opažanjem saznajemo promjenljive i relativne proizvode bivanja, pojmovima saznajemo pravo biće stvari. Ovaj objektivni sadržaj pojma Platon zove idejom. Međutim, ako nam pojmovi daju pravo saznanje, to saznanje mora biti saznanje onoga što jeste, tj. ideje koje saznajemo pojmovima moraju biti pravo biće koje ne zavisi ni od kakve promjene. Tako dvama načinima saznanja odgovaraju dva različita svijeta: 1) svijet relativne stvarnosti, empirijska stvarnost, svijet stvari koje nastaju i nestaju, predmeti opažanja, 2) svijet prave realnosti, natčulna stvarnost, svijet ideja koji svagda ostaje sam sebi jednak, predmet pojmovnog saznanja.

Pod dobrom Platon razumijeva posljednju stvaralačku snagu svijeta. Ono je istovjetno s najvišom idejom, koja je u carstvu ideja ono što je Sunce u našem svijetu. Ma koliko se mi upinjali da vidimo, naše oko ništa ne vidi ako se ne pojavi sunčeva svjetlost. Ali i pritanje svjetlosti, osvjetljavanje predmeta, bilo bi za nas bez uspjeha kad oko ne bi Suncu bilo slično, kad snaga vida ne bi imala svoje porijeklo u najvišem izvoru. Sunce je uzrok našem vidu, ono je uzrok što se boje i predmeti mogu vidjeti. Što je u carstvu čulnog Sunce, koje objektima omogućuje nastanak, rast, hranu i vidljivost, a subjektima sposobnost gledanja, to je u carstvu duha, u carstvu onoga što se samo mišljenjem može shvatiti, ideja Dobra; ona objektima daje biće i istinu koja omogućuje saznatljivost, a subjektima sposobnost saznanja. Ideji Dobra pripada prioritet ne samo nad svim ostalim idejama, nego i nad bićem. Ona vlada u kosmosu kao jedno od njegovih najosnovnijih načela i

prevazilazi biće svojom prastvaralačkom snagom. Ona je središte svih drugih ideja, one od nje dobijaju svoju svrhu, ona je posljednji uzrok i najviša svrha čitavog postojanja. U tom stavu je središte Platonovog idealizma. Time što oblasti praktičnog i svrhe stavlja iznad oblasti bića, Platon stavlja vrijednost iznad činjenica, jer nalazi da se najdublja suština stvarnosti objavljuje u etičkom fenomenu, da posljednji razlog čitavog bića nije u spoljašnjoj prirodi, u materiji ili tijelu, nego u našem sopstvenom biću, u našem htjenju, mišljenju i osjećanju, u našoj praktičnoj svijesti, u stvaranju dobra. Sve što stvarno postoji je proizvod dobra. Platonovo etičko učenje donosi ljestvicu bitnih momenata koji svojim miješanjem čine ljudsko dobro. To su: 1) mjera i sve što je srodno „vječnoj prirodi“; 2) srazmjernost, ljepota, svrhovitost; 3) um i umna djelatnost; 4) nauke, umijeća i pravilne predstave; 5) zadovoljstva ukoliko su prava i čista.

Učenje o duši: Platon dušu dijeli na tri segmenta - razumni, voljni i požudni. On upoređuje dušu s krilatim kočijama. U slučaju bogova, i konji i kočijaši plemenitog su porijekla, a kod smrtnika jedan je konj lijep, dobar i poslušan, a drugi suprotnih osobina, težak je i stremi prema zemlji. Putujući nebeskim svodom, duše bogova i duše ljudi promatraju svijet ideja i istinu koja je hrana duše. Zbog svoje nesavršenosti, ljudske se duše čas dižu, čas spuštaju i na kraju se njihova krila lome i one ulaze u ciklus ponovnog rađanja. One duše koje su vidjele više, više i pamte, njima je lakše uspostaviti izgubljenu sposobnost leta. Nalazeći se u tijelu, duša se posredstvom stvari čulnog svijeta, koji je odraz svijeta ideja, može prisjetiti onoga što je ranije promatrala. Cilj boravka u čulnom svijetu je uspostavljanje onih znanja koja je duša posjedovala, a ne pretvaranje duše u roba čulnog svijeta. Drugim riječima, čulni svijet mora za dušu igrati ulogu simbola ili znamenja druge stvarnosti, te joj biti posrednik i most koji od vidljivog i poznatog vodi u nevidljivo i nepoznato. Prihvatajući ideju o besmrtnosti i znajući da smrt oduzima čovjeku sve osim duše, Platon nas uči da naša osnovna briga u životu mora biti briga o duši. To je prije svega briga o njenom pročišćenju, oslobađanju od čulnog i težnja za sjedinjenjem s duhovnim svijetom. Objašnjavajući prirodu duše, tj. kakva je duša sada i kakva je bila prije svog silaska u čulni svijet, Platon je simbolički izjednačava s morskim božanstvom Glaukom, na čije je tijelo nakon dugotrajnog prebivanja u morskim dubinama mnogo toga priraslo. Sav je prekriven ljušturama školjki, algama i pijeskom, a tijelo mu je izlomljeno i unakaženo talasima, tako da je više nalik čudovištu nego božanstvu. Duša se nalazi u sličnom stanju i mora sa sebe zbaciti sve nepotrebno – sve što je čini teškom i bezobličnom i ne dozvoljava joj da upozna samu sebe. Dušu treba očistiti od svega što je s njom sraslo tokom mnogih inkarnacija. Duši se priljepilo mnogo toga zemaljskog i divljeg, muče je unutrašnja protivurječja, jer Platon kaže da duša spolja izgleda kao jedno biće, a ustvari je u njoj sjedinjeno troje: čovjek, lav i himera (himera: mitsko biće s glavom lava, tijelom koze i repom zmiје), koji su čvrsto srasli jedno s drugim. Nerazuman čovjek hrani svoju višeglavu himeru, a unutrašnjeg čovjeka mori glađu. Razuman, naprotiv, teži u svojoj duši uspostaviti pravednost. On će kod himere pitome nagone hraniti, a divljima neće dopustiti da rastu... Svakom od ova tri dijela duše svojstven je jedan tip savršenstva, jedna vrlina: razumno – mudrost; voljnom – hrabrost, a požudnom – umjerenost.

Aristotel: blaženstvo kao cilj života

Aristotel ne polazi od transcendentne ideje dobra, kao Platon, nego se od pojava uzdiže k principima i nalazi da nesaglasnost u razumijevanju blaženstva proizilazi iz različitosti načina života. Jedni uzimaju da se najveće dobro, blaženstvo, sastoji u uživanju, drugi u bogatstvu, treći u časti, itd. Često isti čovjek u različitim okolnostima pod blaženstvom shvata različite stvari, na primjer u bolesti zdravlje, u siromaštvu bogatstvo, u ropstvu slobodu. Aristotel ne pretresa sva ta shvatanja, nego samo ona koja su najviše raširena ili su razložna. Oni koji za najviše dobro i pravu sreću smatraju zadovoljstvo, pa se zato i predaju životu uživanja, jesu ljudi gomile: oni žive prosto ropskim životom, jer prvenstvo daju životu stoke. Ni bogatstvo se ne može shvatiti kao traženo dobro, jer ono se ne želi radi njega samoga, nego samo kao sredstvo za drugi cilj. Najzad, kao najviše

dobro postavlja se i čast, za kojom teže političari (misli se na antičko doba). Međutim, ona je više u onima koji odaju čast negoli u onome kome se iskazuje, a najveće dobro sastoji se u unutrašnjoj imovini, koja se ne može lako izgubiti. Da bi odgovorio na pitanje u čemu je sadržaj blaženstva kao najvećeg dobra, Aristotel polazi od stava da cilj kome svi teže nije mirovanje, nego puna, neometena djelatnost. Sve je određeno djelatnošću i snagom, i sve ono što djelatnost unapređuje, pojavljuje se kao dobro, a što je ometa, kao zlo. Otuda i u etici Aristotel najprije polazi od specifične djelatnosti čovjekove kao stožera cjelokupnog etičkog života.

U podjeli vrlina Aristotel polazi od podjele duše na dvije oblasti: jedna oblast je nerazumska, a druga razumska. U nerazumskoj oblasti jedan dio je svim stvorenjima zajednički: koji se odnosi na ishranu i rast. Ali vrlina te moći je opšta, i nije specifično ljudska. Vegetativnu moć treba, dakle, napustiti, jer ona i nema učešća u ljudskoj vrlini. Razumski dio duše čovjeka opominje i podstiče na najbolje. Ali iskustvo uči da je kod razumnih, osim razuma, usađeno još neko drugo načelo (požuda), koje se s razumom bori i opire mu se. A ipak se čini da ono ima učešća u razumu. Bar se razumu pokorava kod umjerenog čovjeka, a možda je još poslušnije kod razboritog i hrabrog čovjeka jer kod njega sve stoji u saglasnosti s razumom. Shodno toj podjeli, Aristotel i vrline dijeli na etičke (pravičnost, umjerenost, hrabrost...) i dijanoetičke (umijeće, razboritost, mudrost, umnost...)

Od onoga što čovjek može da zna neke stvari ne mogu biti drugačije (vječne su i nepromjenljive) i njima se bavi mudrost, ali čovjek se bavi i stvarima koje su stalno drugačije, kao što su npr. životne okolnosti i problemi koji se javljaju u njima. Za rješavanje tih problema potrebna je praktična mudrost koju Aristotel naziva razboritost (grč. fronesis). Razboritost je spoj dobrih krajnjih ciljeva, koji se stiču vaspitanjem, i sposobnosti da se iznađu sredstva za njihovo ostvarenje, što se najviše stiče iskustvom. Uže etičke vrline su najčešće sredina između dvije krajnosti. Tako je npr. hrabrost vrlina, a kukavičluk i luda smjelost mane, velikodušnost (darežljivost) vrlina, a rasipništvo i tvrdičluk mane, ponos vrlina, a malodušnost i oholost mane, itd.

Po Aristotelu, čovjek je, osim što je razumno, i političko biće (zoon politikon). On mora da živi u zajednici i svoje vrline dostiže tek tada. Čovjek treba da teži vlastitoj sreći, ali je još veći zadatak da pokuša da i zajednicu učini srećnom. Svrha države je sreća njenih građana. Aristotel nije, kao Platon, predlagao neku idealnu državu različitu od svih postojećih. Smatrao je da u zavisnosti od uslova u nekoj državi ona može da bude dobro uređena kao monarhija, aristokratija ili republika. Ali ovi oblici imaju i svoje negativne verzije - tiraniju, oligarhiju i demokratiju. Smatrao je da svi treba da biraju vlast, ali da mogu da se kandiduju samo građani koji su samostalni, zahvaljujući svom bogatstvu.

Aristotelova etika vrline koja se bazira na principu mjere/sredine je izuzetno uticala na hrišćansku i islamsku misao. Osim toga, stvaranje čovjeka po slici Boga itekako ima veze sa Aristotelovom teologijom zaljubljenosti svih stvari u Boga, te se moralnost gleda kao Božija osobina koju nastojimo dosegnuti. Princip mjere je toliko ukorijenjen da u suri El-Fatiha u Kur'anu postoji molitva u kojoj se govori da nas Bog (Allah) zaštiti od stranputice (pogrešnog puta), a da nas uputi na pravi put – (put sredine), jer kako Aristotel kaže samo je jedan put (stanje) hvale vrijedno, a to je stanje (put) sredine između dva poroka (manjka i viška).

Epikurejsko etičko učenje nije sistematsko, već je riječ o individualnoj etici, gdje je zadovoljstvo pojedinca polazište, a blažen život svrha. Epikur i njegovi sljedbenici priznaju samo jednu očevidnu vrijednost kojoj čovjek po svojoj prirodi teži, a to je osjećanje zadovoljstva, i samo jedno pravo zlo, kojega se kloni, a to je bol. Epikurejci ne priznaju nijedno duševno zadovoljstvo koje, u krajnjoj liniji, nije zasnovano na čulnim utiscima. Epikur vrlinu uzima u obzir samo kao uslov duševnog spokojstva i samo kao sredstvo za pravo modeliovanje života: „Moralno dobro i vrline i što ih od te vrste još ima treba cijeniti ukoliko izazivaju zadovoljstvo, a

ukoliko to ne čine, treba ih napustiti“. Vrline se njeguju radi zadovoljstva, a ne radi njih samih, kao što se i ljekovi uzimaju radi zdravlja. Blaženstvo se sastoji u usamljenosti i povučenosti iz javnog života.

Stoičko učenje o etici: Za stoike, živjeti u skladu s prirodom znači živjeti u skladu s vrlinom, jer nas priroda vodi tome životu, a s druge strane život u skladu s vrlinom ne razlikuje se od života koji se zasniva na iskustvenom poznavanju prirodnog toka stvari, jer ljudske prirode su dijelovi sveukupne prirode. A kod svakog bića vrlina kao njegovo najbolje stanje nije ništa drugo do usavršenost njegove prirode. U najopštijem smislu, vrlina je usavršenost svake stvari, na primjer statue; ali specijalno kod čovjeka, ona je puni razvitak razuma. Po podjeli vrlina stoci su saglasni sa Platonom: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost. Samo mudrac ujedinjuje u sebi sve vrline, jer kad ima jednu vrlinu on ima sve vrline, jer one sve proizilaze iz mudrosti kao svog zajedničkog izvora. On svaki pokret svoje volje umije da podvrgne načelima razuma. Samo je on slobodan, jer afekte i strasti podređuje zakonima uma. Mudrac zna da mu spoljašnje stvari nimalo ne pomažu da postigne blaženstvo, i zato on nikada neće smatrati da je novac neko dobro ili bol neko zlo. Samo je on lijep, je su osobine duše ljepše od osobina tijela, i sve spoljašnje ljepote iščezavaju pred unutrašnjom ljepotom. Pored svega svoga siromaštva on je bogat, jer je istinski imućan samo onaj ko je iznutra bogat. Život mudraca je uvijek pun blaženstva, ništa ga ne ometa, ništa mu ne smeta; ne traži i ništa mu ne treba. Mudraci se međusobno vole i pomažu, i sva su dobra kod njih zajednička, i oni su jedan drugom prijatelji i onda kad se međusobno ne poznaju, jer prijateljstvo može postojati samo među onima koji žive u skladu s jednakim moralnim načelima.

Konkvencijalizam

Konkvencijalizam je shvatanje u etici da, bez obzira na to koje vrijednosti prihvata pojedinac ili institucija, pravi odgovor na te vrijednosti jeste njihovo unapređivanje. Pojedinac ili institucija treba da poštuju vrijednosti samo zato što njihovo poštovanje čini dio njihovog unapređivanja ili je nužno da bi se one unaprijedile. Konkvencijalisti odnos između vrijednosti i agenasa (pojedinaca ili institucija) vide kao instrumentalni odnos: od agenasa se traži da postupaju na taj način da osnovna osobina njihovih postupka bude unapređivanje označenih vrijednosti, čak i ako ti postupci intuitivno zanemaruju njihovo poštovanje. Konkvencijalisti uglavnom koriste dva iskaza: 1. Svako predviđanje za neku opciju, svaki način na koji svijet kao rezultat izbora neke opcije može da postoji, ima vrijednost koja je određena preko vrijednih osobina koje su tamo ostvarene: određena je stepenom u kome je ovo svijet gdje se poštuje sloboda i gdje smo svi srećni. 2. Svaka opcija, svaka mogućnost koju neki agens može da realizuje ili ne, ima svoju vrijednost koja je utvrđena vrijednošću njenih predviđanja: njena vrijednost je funkcija vrijednosti njenih različitih predviđanja, povezanih sa brojnim načinima na koje može uticati na svijet.

Konkvencijalisti smatraju da se prikladan način da agens odgovori na neke priznate vrijednosti sastoji u njihovom unapređivanju: da se u svakom izboru pronađe opcija sa predviđanjem da je to najbolja „igra“ sa tim vrijednostima. Najveća zamjerka konkvencijalizmu je što dozvoljava da se vrše rđava djela, ukoliko obećavaju dobre posljedice. To jest, ništa nije zabranjeno (osim u izuzetnim okolnostima). Za konkvencijalizam ništa nije nezamislivo. On agensima ne dozvoljava da prihvate bilo koje ograničenje onoga što mogu da učine, bilo da su ograničenja povezana sa pravima drugih ljudi, bilo da su povezana sa zahtjevima bliskih prijatelja ili ljudi koji zavise od njih. Glavno pitanje savremenih konkvencijalističkih rasprava glasi: da li je čovjek koji postupa kao utilitarista uvijek samo kalkulans? Da li proračunatost potkopava vrijednosti?

Grana konkvencijalizma koja je izričita u tome da konkvencijalista može da ograniči proračunavanje posljedica naziva se indirektni / strateški / restriktivni konkvencijalizam. Restriktivni konkvencijalizam

smatra da je najbolja opcija ona koja najbolje unapređuje agensove vrijednosti. Ono što ga čini restriktivnim jeste prosto priznanje da agensi svoje vrijednosti mogu najbolje da unaprijede preko djelatnih izbora, ako ograniče sklonost ka proračunu, odričući se prava na razmatranje svih relevantnih posljedica. Tri dokaza jednostavnosti konsekvencijalizma: 1. konsekvencijalisti odobravaju jedan način odgovora na vrijednosti, dovoljan im je jedan aksiom, 2. unapređenje vrijednosti prije njihovog poštovanja, 3. uklapanje u uobičajene standarde racionalnosti.

Utilitarizam je oblik konsekvencijalizma koji sve mjeri na osnovu ljudskih sklonosti i interesa: zagovara najveću sreću najvećeg broja ljudi. Hedonistički utilitarizam zastupa uživanje, zadovoljstvo i izbjegavanje bola, što predstavlja korisnost i dobro za ljude. Prema predstavnicima ovog pravca, dobro ima svoje istinsko značenje onda kada zadovoljimo sve svoje sklonosti, ma kakve one da su. S druge strane, utilitarizam dobrobiti insistira na zadovoljenju interesa, a ne pukih sklonosti i potreba. Utilitarizam ma koje vrste jeste prije svega standard za procjenu javnih postupaka – postupaka koji, bilo da ih izvode privatne jedinice ili javni zvaničnici, utiču i na druge ljude, osim što utiču i na njih same. Utilitarizam može da ima određene implikacije i na čisto privatne stvari. On može da nam se nametne kao dužnost prema sebi - da uvećavamo sopstvenu korist, mimo svih ostalih. Prema utilitarizmu, ispravan je onaj postupak koji uvećava korist svih onih na koje se taj postupak odnosi. Međutim, da li je moguće sabrati pojedinačne koristi u neki opšti zbir društvene, kolektivne, odnosno opšte koristi?

„Račun sreće“

Britanski filozof Džeremi Bentam smatrao je da se sreća može izmjeriti: Sreća je objektivna činjenica koja može da se objasni i čiji aspekti mogu da se izračunaju i provjere. Pomoću računa sreće odlučujemo koja bi aktivnost mogla da donese najviše sreće. Samim tim, ono što donosi najviše sreće, jeste moralno ispravno ponašanje.

Račun sreće sastoji se od sedam karakteristika: 1.intenzitet – bolji je onaj postupak ili ponašanje koje dovodi do intenzivnijeg osjećaja sreće; 2.trajanje – postupci koji dovode do dugotrajnije sreće korisniji su od onih koji donose kratkotrajnu sreću; 3. izvjesnost – bolji je postupak za koji sa 50% sigurnosti smatramo da će donijeti sreću nego onaj za koji mislimo da je 10% izvjesno da će donijeti sreću; 4. bliskost – bolji je onaj postupak koji sreću donosi brže, u bliskoj budućnosti, nego kasnije; 5. plodnost – bolje je ono ponašanje koje nam češće donosi sreću od onog koje nam sreću donosi kratkotrajno; 6. čistoća – oslobođenost sreće od patnje i bola; 7. opseg – bolji je onaj postupak koji usreći veći broj ljudi.

Račun sreće je okvirno uputstvo za etičko vrednovanje.

Etički subjektivizam

U epistemologiji (teoriji saznanja) subjektivizam predstavlja stav da saznanje počiva na čovjekovim čulnim i mislenim sposobnostima. Jedino mjerilo teorijskog i praktičnog uviđanja je subjekt. Subjektivizam u filozofiji stvarnost shvata kao područje ljudskog djelovanja i preobražaja, zato je Dekartova misao Cogito ergo sum (Mislim, dakle, jesam) važan temelj i ishodište u tumačenju subjektivizma.

Metafizički subjektivizam dijeli se na dva područja; jedno obuhvata tezu da je svijet samo subjektivna predstava, a drugo područje negira svaki objektivni realitet tvrdeći da postoji samo duhovno-duševni realitet. Epistemološki subjektivizam određuje saznanje kao subjektivno, bez obzira na to je li subjekt opšta ili pojedinačna svijest. Ontološki subjektivizam ističe primarnost subjekta kao opšteg svjesnog principa (na primjer, pojam duha kod Hegela). Estetski subjektivizam negira mogućnost estetike kao nauke.

Etički subjektivizam je teorija koja kaže da, izričući moralne sudove, ljudi samo izražavaju svoje lične želje ili osjećanja. Prema ovom shvatanju, ne postoje moralne "činjenice". Filozof Dejvid Hjum u svojoj Raspravi o ljudskoj prirodi (1738) ističe da je moral stvar osjećanja a ne razuma. „Uzmite bilo koji postupak za koji se može reći da je poročan: namjerno ubistvo, na primjer. Ispitajte ga sa svih strana, i pogledajte da li možete da nađete takvu činjenicu ili realno biće koje nazivate porok ... Nikad ga nećete naći, sve dok se ne okrenete sebi samom i nađete osjećaj neodobravanja prema ovom postupku, koji se pojavljuje u vama. To je činjenica; ali ona je predmet osjećanja, a ne razuma“. Funkcija moralnog suda, prema Hjumu, jeste da usmjerava ponašanje, ali sâm razum nikad nam ne može kazati šta da radimo. Razum nas samo informiše o prirodi i posljedicama naših postupaka i o logičkim relacijama između iskaza.

Etički subjektivizam privlači ljude iz raznih razloga, od kojih su neki dobri a neki ne. Ponekad ljudi prihvataju etički subjektivizam jer ga povezuju sa tolerancijom: „Moramo da budemo tolerantni prema onima koji se ne slažu sa nama.“ „Svako ima pravo na svoje mišljenje i niko nema pravo da drugima diktira koja moralna shvatanja moraju da prihvate.“ Etički subjektivizam, koji kaže da je moral samo stvar ličnog osjećanja, pruža prihvatljiv razlog za ovakav tolerantan stav. Ako niko nema „ispravnija“ osjećanja od drugog, onda niko ne može da se opravda kad svoja mišljenja nameće drugima. Tamo gdje moral utiče na politiku (npr. u slučaju abortusa), implikacija je očigledna: nijedan segment zajednice nema pravo da svoje moralno shvatanje nametne drugom. Ovaj pravac mišljenja nosi jednu suptilnu grešku: ideja da treba da budemo tolerantni jeste, po sebi, moralni sud, a subjektivizam ne dozvoljava prihvatanje nijednog pojedinačnog moralnog suda, uključujući i taj. On nije ta vrsta teorije. Neko ko prihvati ovu teoriju, i dalje će imati moralna shvatanja - ona mogu reći da je abortus moralno prihvatljiv ili da je užasan. Ali, teorija nam ne govori koje stanovište da prihvatimo - ona samo kaže da ma koje stanovište prihvatili, naš izbor neće predstavljati istinu. Naša shvatanja će predstavljati naša lična osjećanja, i ništa više. Isto važi i za toleranciju.

Drugo rašireno pogrešno shvatanje: ako je etički subjektivizam istinit, onda ništa nije „stvarno“ ispravno ili rđavo. Ovaj pojam bi mogao da se izrazi na različite načine: moglo bi se reći da je „sve dozvoljeno“ ili da „zapravo ništa nije važno“; međutim, kada se to izrazi, mnogi ljudi ga smatraju oslobađajućom idejom i računaju ga kao dokaz u korist subjektivizma. Neki smatraju da je to pogubna ideja, koja poriče svaki moral i zaključuju da subjektivizam treba da se odbaci zbog toga. Međutim, obje reakcije su pogrešne, jer etički subjektivizam ne podrazumijeva da baš ništa nije moralno ispravno ili rđavo. Ako kažemo da „ništa nije važno“, djeluje da zaista izražavamo izuzetan nedostatak osjećanja u pogledu bilo čega, što je teško moguće, izuzev ako nije rezultat depresije ili melanholije. Ako prihvatimo etički subjektivizam, da li to znači da ćemo prestati da imamo osjećanja koja su povezana sa moralnim shvatanjima? Da li to znači da čak treba da pristanemo da imamo takva osjećanja, ili da je neprikladno da ih imamo? Odgovor je Ne. Ne znači da ćemo, ako prihvatimo etički subjektivizam, morati da zaključimo da „ništa nije ispravno ili rđavo.“ Možemo imati ista moralna shvatanja, koja bismo imali i da nismo subjektivistički. To što smo subjektivistički znači samo da imamo posebno filozofsko shvatanje ove problematike. Ideju da ništa nije ispravno ili rđavo, mogli bismo da nazovemo moralni nihilizam. Jedan od načina da se preciznije formuliše etički subjektivizam je sljedeći: kada neka ličnost kaže da je nešto moralno dobro ili rđavo, to znači da ona odobrava tu stvar ili je ne odobrava, i ništa više od toga. Drugim riječima:

„X je moralno prihvatljivo“

„X je ispravno“

„X je dobro“

„X treba da se uradi“ = JA ODOBRAVAM X

Ova verzija teorije naziva se jednostavni subjektivizam. On izražava osnovnu ideju etičkog subjektivizma u otvorenom nekomplikovanom obliku i mnogi ljudi ga smatraju privlačnim. Međutim, jednostavni subjektivizam je podložan primjedbama, jer ima implikacije koje su suprotne onome što znamo o prirodi moralne procjene. Jednostavni subjektivizam u suprotnosti je sa očiglednom činjenicom da ponekad možemo grijehiti u svojim moralnim procjenama. Niko od nas nije nepogrešiv. Mi pravimo greške, a kad otkrijemo da smo pogriješili, možemo poželjeti da promijenimo svoje sudove/procjene. Ali, ako je jednostavni subjektivizam ispravan ovo bi bilo nemoguće - jer jednostavni subjektivizam podrazumijeva da je svako od nas nepogrešiv.

Drugi ozbiljan problem jeste u tome što jednostavni subjektivizam ne može da objasni činjenicu da se ljudi ne slažu u pogledu etike. Zbog nedostataka koji su se pojavili u okviru teorije jednostavnog subjektivizma, neki filozofi su pokušali da je usavrše, odnosno daju novu, poboljšanu formulaciju, da bi se ove teškoće prevazišle. Poboljšana verzija jednostavnog subjektivizma je emotivizam – teorija koja je znatno suptilnija jer podrazumijeva bolje shvatanje jezika. Prema emotivizmu, moralni jezik nije iskazni jezik; on se po pravilu ne upotrebljava da prenese informaciju. On se upotrebljava kao sredstvo za uticanje na ljudsko ponašanje: ako neko kaže „vi to ne treba da činite“, on pokušava da vas spriječi da to učinite. Drugo, jezik morala se upotrebljava da izrazi (ne da izvijesti) nečiji stav. Reći „Osoba X je dobra žena“ nije isto što i reći „Slažem se sa osobom X.“

Emotivizam ne tumači moralne sudove kao tvrdnje o osjećanjima, ili kao tvrdnje koje su u bilo kom smislu istinite ili lažne. Jedan od glavnih problema emotivizma je što ne može da objasni mjesto razuma u etici. Moralni sud mora da se zasniva na dobrim razlozima. Ako vam neko kaže da je određeni postupak rđav, možete pitati zašto, i ako nema zadovoljavajućeg odgovora, ovaj savjet možete odbaciti kao neosnovan. Na taj način, moralni sudovi se razlikuju od pukih izražavanja ličnih sklonosti. Moralni sudovi zahtijevaju razloge, a u odsustvu tih razloga, oni su čisto proizvoljni. Ovo se odnosi na logiku moralnog suda. Ne radi se samo o tome da je dobro imati razloge za svoje moralne sudove – riječ je o nečem važnijem: mi moramo imati razloge, inače uopšte i ne izričemo moralni sud. Zato, svaka adekvatna teorija o prirodi moralnog suda treba da bude u stanju da pruži objašnjenje veze između moralnih sudova i razloga koji ih potkrepljuju. Nešto je moralno ispravno ako je takvo da proces promišljanja njegove prirode i posljedica uzrokuje osjećanje odobravanja u ličnosti koja je razumna i nepristrasna, koliko je to čovjeku moguće. Drugim riječima, moralno ispravno je činiti ono što bi odobrila jedna potpuno razumna ličnost. Ispravno je činiti ono što bi neki savršeno racionalni, nepristrasni i dobronamjerni „sudija“ smatrao da je najbolje.

Etički intuicionizam

Etički intuicionizam zasniva se na stanovištu da moralne istine možemo spoznati zahvaljujući sposobnosti koja se zove moralna intuicija. Ovaj pristup zastupa tezu da su moralna načela samoočigledna, samoopravdavajuća i apriorna (dolaze prije iskustva). Moralne intuicije su uglavnom proizvod dubljih mentalnih stanja ili rezultat intelektualne refleksije, ali nisu stvar subjektivne volje, pa ih predstavnici ovog pravca u etici smatraju objektivno valjanima tj. navode da su moralne istine svima dostupne i za svakog važeće. Međutim, to se može ispostaviti kao problematično, jer u praksi ljudi naprosto ne pokazuju isti stepen intuitivnosti, posebno kad je posrijedi etičko postupanje.

Intuicionizam je prošao kroz više modifikacija, na primjer: da nije svačija intuicija jednako vjerodostojna, da intuicija nije nepogrešiva, da nisu sve moralne istine samoočigledne, niti je cjelokupno moralno znanje intuitivno, da postoje prima facie dužnosti koje ne moraju nužno da se oslanjaju na intuiciju.

Prosta intuicija je početna tj. inicijalna intelektualna pojava, dok etička intuicija posjeduje vrednosni (evaluativni) sadržaj. Dakle, kad imamo prostu intuiciju o nečemu, to znači da ne zaključujemo iz nekih prethodnih pojava ili mišljenja, dok je za etičku intuiciju potreban intelektualno-mentalni napor koji podrazumijeva zauzimanje stava, poređenje pojava, rasuđivanje koje je sinteza više elemenata.

U okviru teorije posljedica nalazimo primjere kontraintuitivnosti, na primjer u slučajevima egoizma i utilitarizma. Egoista kog zanimaju isključivo sopstvena korist i dobrobit, radiće u svom interesu čak i ako duboko u intuiciji zna da ne bi trebalo tako. Smatra se da će većina egoista, kad bi vidjeli da se, na primjer, dijete utapa u moru, priskočiti u pomoć, ne razmišljajući o vlastitom interesu, možda čak i rizikujući. U radikalnoj verziji utilitarizma, ljekar će usmrtniti zdravog pacijenta da bi njegovim organima spasio petoro bolesnih, iako žrtvovanje nevinog čovjeka nije u skladu sa intuicijom. Ali prema utilitarizmu, takav postupak ne samo da je dopustiv, već se i zahtijeva.

Prema etičkom intuicionizmu, moralne istine se mogu saznati bez zaključivanja, što znači da je ova teorija fundacionistička. Etički intuicionizam podrazumijeva moralni realizam - stav da postoje objektivne činjenice morala i etički nenaturalizam tj. stav da se evaluativne činjenice ne mogu svesti na prirodne. U moralnom realizmu pravila su fiksirana i apsolutna, te samim tim u čovjeku postoji objektivna, čak prinudna odgovornost.

U okviru etičkog intuicionizma javlja se teorija osjećanja koja se zasniva na zajedničkom čulu (sensus communis). Zajedničko čulo se razlikuje od zdravog razuma tj. ne pripada moći pojmova niti nekom urođenom ili stečenom duševnom stanju. Ono se izražava kao osjećanje, kao dejstvo čiste refleksije na duševnost; posjeduje sposobnost da bude saopšteno i proizvodi se u načinu mišljenja. Dakle, ne radi se o nečemu što već postoji, već nastaje specifičnim načinom mišljenja.

Determinizam

Uopšteno govoreći, determinizam podrazumijeva da je svaka pojava unaprijed određena i da svaki događaj ima svoj uzrok. Postoji i termin fatalizam, kao pristup životu prema kojem je svako zbivanje u svijetu i svako ljudsko ponašanje unaprijed određeno i prema tome neizbježno: bez obzira šta željeli, posljedice će uvijek biti iste. Dok je determinizam naučna pretpostavka, fatalizam se shvata kao doktrina prema kojoj ponašanje čovjeka ne utiče na spoljašnje događaje. Fatalisti ističu nemogućnost uticaja ljudskog ponašanja na ishod budućnosti, dok deterministi uviđaju da je čovjek dio prirode, pa prema tome i ljudski postupci mogu usloviti razvoj događanja.

Prema načelu kauzalnosti (uzročnosti) „pojava A je nužni uzrok posljedice B, u slučajevima kada se A dogodi nužno je da se i B dogodi ukoliko se nešto ne ispriječi“. Kauzalni zakon (zakon uzročnosti) je načelo prema kojem svaka pojava, promjena, događaj imaju svoj uzrok. Na kauzalni zakon ukazuju pravilnosti, odnosno stalne relacije – za te relacije se ne smatra da nastaju proizvoljno, već se shvataju kao rezultat stalne i nužne relacije uzročnosti. Na osnovu spoznaje tih stalnih relacija stvaramo pojam determinizma kao doktrine o kauzalnoj nužnosti.

U svakodnevnom govoru pojam determinisanosti koristi se kao sinonim za pojmove predodređenosti ili određenosti. Tako se govori o biološkom, geografskom, hemijskom, tehnološkom, ekonomskom i raznim drugim vrstama determinizama. Pritom se javlja i pojam dominantnog determinizma, čime se misli na onaj faktor koji najviše utiče na proučavanu pojavu. U filozofskim raspravama nije poželjno upotrebljavati takvo shvatanje jer se njime gubi određenje determinizma kao univerzalne i stalno prisutne pojave, te se svako područje predstavlja kao odvojeno od drugih.

U filozofiji se mogu najgrublje izdvojiti tri shvatanja termina determinizam – metafizički, psihološki i fizikalni determinizam. Prema metafizičkom determinizmu, apsolutna nužnost vlada svim bićima i njihovim odnosima, pa se ljudsko htjenje razumije kao dio cjeline uređenog svijeta. Prema ovom pristupu ne možemo razlikovati pojedine vrste determinizma jer je on shvaćen kao opšta i nepromjenjiva zakonitost. U psihološkom determinizmu ljudska volja je određena u tom smislu da svaka ljudska odluka ne može biti drugačija od onoga kakva zasta jeste. Fizikalni (naučni) determinizam je shvatanje prema kojem se uređenost pojava može objasniti pomoću naučnih zakona, dakle pomoću odnosa uzroka i posljedice, te se na osnovu toga mogu predvidjeti buduća stanja pojava.

Uz ova tri osnovna shvatanja u filozofiji se često koriste i termini etičkog, logičkog i teološkog determinizma. Etički determinizam je učenje prema kojem su svi voljni postupci čovjeka nužno determinisani isključivo spoznajom dobra. Logički determinizam bavi se istinitošću tvrdnji koje govore o budućnosti. Tako zastupnik logičkog determinizma tvrdi da ljudski postupci nisu slobodni i da je sve neizbježno jer je oduvijek bilo istina da će se desiti upravo ono što će se vremenom i desiti. Drugim riječima, budućnost je određena u istom smislu kao i prošlost. Teološki determinizam je oblik metafizičkog determinizma prema kojem je sve apsolutno zavisno od postojanja Boga i njegovih osobina.

Ukoliko se smatra da čovjek ima slobodnu volju, to jest mogućnost izbora između najmanje dvije alternative, tada se mora odbaciti shvatanje čovjeka kao elementa kauzalnih lanaca u determinisanom svijetu. Sloboda je pretpostavka moralnosti. Bez slobode, osnovne moralne kategorije, kao što su odgovornost i zasluga, ne bi se mogle ni postaviti. Drugim riječima, ukoliko čovjeka shvatamo kao moralno biće, onda ga moramo shvatiti i kao biće koje je sposobno postupati drugačije nego što to čini. Deterministički stav, međutim, nameće tezu da je svaka pojava u svijetu jedina moguća pojava u prostoru i vremenu. Stoga i ljudski postupci ne mogu biti drugačiji od toga kakvi jesu. Iako ljudi intuitivno osjećaju da mogu biti nezavisni od vanjskih uticaja, te da sami mogu formirati budućnost, filozofi su prisiljeni da preispituju mogućnost postojanja slobode kao izbora u determinisanom svijetu. U istoriji filozofije razvili su se različiti pristupi odnosu determinizma i slobodne volje. Problemu se pristupalo na mnogo načina, od kojih su neki bili uspješniji i originalniji od drugih, posebno u odnosu na slobodnu volju i moralnost.

U filozofiji se sve do pojave kvantne teorije nije mnogo razmatralo postojanje slučajnosti, već se većinom prihvatilo da je svijet deterministički uređen. Filozofe je, dakle, uglavnom zanimao odnos opštih kauzalnih zakona koje zdravorazumski indukcijom spoznajemo i slobodne volje koja nam se čini očiglednom. U pokušaju rješenja problema javila su se tri gledišta, od kojih sva tri u manjoj ili većoj mjeri priznaju postojanje determinizma. U tim raspravama više nije problem vladaju li svijetom nepromjenjivi zakoni, pošto se one vode na metafizičkoj, a ne epistemološkoj razini. Važno je pomenuti da i fizički fenomeni i ljudske aktivnosti mogu biti determinisani bez obzira na to možemo li ih predvidjeti ili ne, pa se stoga u raspravama uopšteno pretpostavlja da svijet jeste determinisan. Dakle, ovdje je osnovni problem treba li zadržati vjeru u slobodnu volju u sasvim determinisanom svijetu.

Deterministički inkompatibilizam: Termin inkompatibilizam obuhvata značenja indeterminizma, libertarijanizma i determinističkog inkompatibilizma. Inkompatibilizam je teza prema kojoj ne mogu istovremeno biti istinite tvrdnje da postoji determinizam i da postoji slobodna volja. Ako čovjek nema slobodnu volju, nikada ne može biti odgovoran za svoje postupke, niti za njih može biti nagrađivan ili kažnjavao, iz prostog razloga što nije mogao, niti može, niti će moći da bude drugačiji nego takav kakav jeste. Inkompatibilisti pod slobodnom voljom smatraju mogućnost da se drugačije djeluje u potpuno istoj situaciji. Budući da polaze od pretpostavke da je svijet deterministički uređen, zaključuju da je svaki čovjekov postupak rezultat određenih uzroka, pa da stoga čovjek ne može imati slobodnu volju.

Prema metafizičkom libertarijanizmu, sloboda i determinizam su nespojivi. Pritom se ne negira postojanje determinizma u prirodi, ali se smatra da ljudski postupci ne moraju nužno biti determinisani. Tu tvrdnju

zastupa i Kant, tipični predstavnik ovog pristupa: „Kauzalitet na osnovu zakona prirode nije jedini kauzalitet na osnovu koga se mogu objašnjavati sve pojave svijeta. Radi njihovog objašnjenja mora se pretpostaviti još jedan kauzalitet na osnovu slobode“. Kant slobodu shvata kao svojstvo kauzaliteta umnog bića po kojem ono može djelovati nezavisno od tuđih uzroka koji bi ga određivali. On pretpostavlja apsolutni spontanitet uzroka koji sam sobom započinje jedan niz pojava koji teče po prirodnim zakonima, odnosno pretpostavlja transcendentalnu slobodu koja sama može započeti neki kauzalni lanac. Prema libertarijanizmu sloboda je mogućnost racionalnog podvrgavanja moralnom principu, koje počiva na kontrakauzalnosti. Prema kontrakauzalnosti čovjek ima mogućnost odlučivanja između alternativnih mogućnosti i to nezavisno od faktora kauzalnog lanca. Dakle, prema libertarijanizmu postoje trenuci u čovjekovom životu kada nije determinisan vanjskim svijetom niti svojim karakterom, već može na osnovu svoje racionalnosti donijeti apsolutno slobodnu odluku.

Kompatibilistički pristup prihvata da su svi ljudski postupci kauzalno objašnjivi (determinisani), ali pritom ne poriče postojanje lične slobode. To uspijeva na taj način što jednostavno mijenja značenje termina slobodna volja. Za kompatibiliste slobodna volja ne predstavlja mogućnost nezavisnog izbora između alternativnih mogućnosti, već je shvaćena kao mogućnost djelovanja u skladu s ličnim željama i razmišljanjima. Ovakvo shvatanje slobode nije kontradiktorno pojmu kauzalnosti, već pojmu prisile. Džon Lok smatra da je sloboda mogućnost da djelujemo ili ne djelujemo prema svojim željama i volji. Dejvid Hjum vjeruje da ljudski postupci nisu neslobodni ukoliko su uzrokovani, već ukoliko su uzrokovani nečim izvan sfere ljudskih želja. Dakle, prema kompatibilistima sloboda postoji svugdje gdje ne postoje ograničavajući uslovi koje shvatamo kao nešto što ograničava naše želje. Pod ograničavajućim uslovima možemo razumjeti, na primjer, zakone, zatvor, prisilni rad, zlostavljanje i slično. Hjumovo stanovište izvrsno ocrtava kompatibilistički pristup – prema njemu se svi filozofi slažu da su ljudski postupci determinisani i da su stoga i neslobodni, ali pitanje je samo na koji način omogućiti da i sloboda i determinizam budu istovremeno istiniti. Iako se može učiniti da je kompatibilizam samo očajnički pokušaj da se čovjek prikaže slobodnim u determinističkom svijetu, njegove se teze mogu prihvatiti kao savršeno logičko i potpuno prihvatljivo rješenje. Pojam slobode se, naime, i u svakodnevnom govoru koristi češće kao sinonim nesputanosti i samostalnosti, nego kao sinonim kontrakauzalnosti. Stoga se ova krajnje jednostavna terminološka dosjetka nameće ne samo kao kvalitetan kompromis, već i kao rješenje cjelokupne „zavrzlake“ po ovom pitanju.

Prema dilemi determinizma, čovjek nikada nije odgovoran za svoje postupke. Ukoliko su njegovi postupci jednostavno dio kauzalnih lanaca u determinisanom svijetu, tada su se uzroci njegovog ponašanja dogodili mnogo prije njegovog rođenja, pa stoga nije na njih mogao uticati. Prema tome, nije mogao drugačije postupiti, pa ga zato ne možemo smatrati odgovornim. S druge strane, ukoliko njegovi postupci nisu dio kauzalnih lanaca, već su slučajni, zaključujemo da nisu bili posljedice njegovih želja i namjera, pa prema tome, ni u ovom ga slučaju ne možemo smatrati odgovornim za njegove postupke. Drugim riječima, prema ovakvom rezonovanju, čovjek ni u kojem slučaju nije odgovoran za pojave koje naizgled uzrokuje. Ako čovjek nema moć da bira i odlučuje u sklopu raznih uticaja koji se na njega vrše, onda se on ne može smatrati odgovornim za svoje postupke. Ukoliko osoba nije mogla postupiti drugačije, zašto je smatramo moralno odgovornom za svoje postupke? Osoba se smatra moralno odgovornom za svoje postupke jer se vjeruje da je mogla drugačije postupiti, odnosno da je njen postupak rezultat isključivo njene volje. U tom smislu neki teoretičari, naročito predstavnici utilitarizma, smatraju da treba uvesti moralne sankcije kao motivacioni faktor koji bi služio za promjenu ljudskog ponašanja i prevenciju budućih zločina. Važno je primijetiti da bi ljudsko društvo potpuno drugačije izgledalo kada ne bi postojala moralna, pa stoga i pravna osnova za nagrađivanje i kažnjavanje. S druge strane, za opstanak i očuvanje ljudske vrste, nužno je osjećanje moralne odgovornosti.

Kantova filozofija morala

Immanuel Kant (1724-1804), njemački filozof, utemeljitelj pravca u filozofiji koji se naziva njemački klasični idealizam i jedan od najznačajnijih filozofa svih vremena. Ključne Kantove ideje su da ljudski um stvara strukturu iskusta, da je um izvor morala, da estetika proishodi iz sposobnosti bezinteresnog suđenja, da su prostor i vrijeme forme čulnosti, i da je svijet po sebi nezavisan od našeg saznanja. Ovim stavovima Kant je načinio svojevrsni kopernikanski obrt u filozofiji. Kantova najpoznatija djela su tri kritike: Kritika čistog uma, Kritika praktičnog uma i Kritika moći suđenja. Njima pripadaju i tri osnovna pitanja filozofije: 1. Šta mogu da znam? 2. Šta treba da činim? 3. Čemu mogu da se nadam?

Prije Kanta nema odlučnih tendencija da se etika razmotri kao filozofska nauka. Neosporni su uticaji engleskih i francuskih etičara u ranoj Kantovoj filozofiji morala. Pored Hobsa, Loka i Tome Akvinskog koji su dijelili ideju da moralnost zahtijeva osnovanost u racionalnosti, Kant je tome dao osoben pečat. Do Kanta imamo specifičnu eksteriornu racionalnost u pristupanju moralu i moralnosti, dok se on usmjerio na formiranje „čiste etike“ koja će biti produkt čistog praktičnog uma. Pošto je Kant sklon tvrdnji da je istinsko dobro jedino moguće u istinski dobroj volji, autonomiju praktičnog uma oblikovaće kao fundamentalni princip moralnosti, i to kao jedinstveni zakon autonomne volje. Kant će otvoriti pitanja morala i etike, dobre volje i slobode, probleme dužnosti i svrhe, postulirati maksime morala, otvoriti problem moralnog uvažavanja, preispitati objektivnost i subjektivnost svrhe u moralu. Sve to dovelo je do preciznog oblikovanja metodologije čistog praktičnog uma. On primarno preispituje predmet etike kao nauke o moralu, primjenjujući transcendentalni metod, što će dovesti do pravog prevrata u modernoj filozofiji. Preispitujući uslove nastanka principa koje popisuju filozofi/etičari prije njega, Kant otkriva da svaki princip postavljen od prostog iskustva nije održiv u sistemu čiste praktične filozofije. Šta je osnovni cilj Kantovog kritičizma usmjerenog u pravcu praktičnog uma?

Cilj praktične kritike je utvrđivanje najvišeg principa moralnosti, što se ogleda u dedukovanju drugih principa i zavređivanju univerzalnosti najvišeg principa. Nema generalizacije ni slučajnosti u traganju za najvišim principom moralnosti. Kant kritikuje norme koje postavljaju religija i društvo. Svaka slučajnost je nepouzdan temelj građenja najvišeg univerzalnog principa moralnosti. Problemi sa kojima se susreće nauka o moralu: pitanje izvora moralnosti, razlika između hipotetičkog i kategoričkog imperativa, pitanje slobode kao osnovno pitanje autonomije volje i morala. Kant daje prvenstvo praktičnom nad teorijskim umom i umno biće poistovjećuje sa praktičnim. Razum je praktična djelatna snaga umnog čovjeka.

Cilj Kantove filozofije morala je traganje za fundamentalnim principom metafizike morala. Postoji sistem apriori moraliteta koji sa sobom nosi praktični um. Apriornost mora obezbijediti univerzalno važenje moralnih principa, i to kroz čovjekovu umnost. Kategorički imperativ se otkriva kao osnovna potreba za racionalitetom. Karakteristika razvojnog puta misli filozofije morala ogleda se u specifičnoj kategorizaciji moralnih dužnosti, koja će važiti i za Ja i za druge. Ova kategorizacija se formira kao odgovor na osnovno pitanje filozofije morala: „Šta treba da činim?“

Moralni zakon se otkriva kao nužno, neminovno, bezuslovno, univerzalno važeći. Osnovna ideja koju Kant iznosi u Zasnivanju metafizike morala se oslanja na tvrdnju da je dobra volja određena moralnim zakonom. Ponašanje pojedinca oblikuje razum, ali i posvećenost da odlučuje u korist moralne dužnosti, što predstavlja volju. Pod univerzalni moralni zakon se ne može svrstati postupak volje koji se nekome čini dobrim, a drugome lošim. Ne postoje postupci vrijedni poštovanja, već moralni zakon dužan poštovanja. Moralnost je stanje posjedovanja, privrženosti, nepokolebljivosti moralnom zakonu. Pravi predmet moralnog vrednovanja

je dobra volja, dobra ne po tome što izaziva i postiže, ni po podobnosti za postizanje nekog cilja, nego jedino htjenjem, tj. dobra po sebi. Ona ne može imati osnov u društvu, prirodi, osjećajima simpatije, principu opšte sreće. Dobra volja je ona čije su odluke u potpunosti određene moralnim zahtjevima tj. moralnim zakonom. Moralni zakoni ograničavaju prirodne želje umnih bića djelujući kroz dužnost. Moralno postupati znači djelati shodno moralnim principima i izražavati dobru volju onda kada se i ukoliko se u ispoljenju rukovodimo moralnim zakonima. Dobro je jedino moguće odbacivanjem empirijskih ograničenja (jer dobro djelo nije dobra volja, dobro djelo je manifestacija volje). Dobro je dobro bez obzira na uslove i kontekst i ne može se manifestovati u spoljašnjim vrlinama i društvenim vrijednostima.

Dobra volja se traži u svijetu znanja, a sud o moralnom dobru može biti jedino moguć um takvom svijetu. Moralni zakon pretpostavlja dobru volju, on određuje šta je dobro i zlo, ali i sam nastaje iz pojma dobra i zla. Apsolutno dobra volja je ona volja čija maksima kao opšti zakon uvijek u sebi sadrži sebe samu. Dužnost je uvažavanje moralnog zakona, jer lična sklonost ne može biti moralna norma. Mora se djelati ne zbog ljubavi, već zbog dužnosti. Dužnosti su pravila ili zakoni koji integrišu ograničenja naših izbora, bez obzira da li se vrše iz spoljašnjih pobuda ili iz vlastite moći razuma. Našu dužnost čini poštovanje i oslušivanje moralnih zakona. Moralni zakon je autoritativan standard koji nas emotivno obavezuje na ispunjenje dužnosti, srodan je strahopoštovanju, ukoliko priznajemo moralni zakon kao izvor dužnosti. Moralno dobrim, ili onim što je po dužnosti, nazivamo radnje koje nastaju na osnovu čistog uvažavanja moralnog zakona. Svako moralno dobro djelo je uvijek djelo učinjeno iz dužnosti. Dužnost je obligatorna i možemo je smatrati prinudom (moranjem). Sve što činimo iz dužnosti možemo nazvati moralnim, bez obzira na posljedice.

Dakle, stubovi Kantove etike su pojmovi: dužnost, moralni zakon, sloboda i kategorički imperativ.

Kategorički imperativ je bezuslovan, on neposredno nalaže, a da za osnov ne uzima kao uslov neki drugi cilj koji treba da se postigne izvjesnim ponašanjem. Kant definiše kategorički imperativ kao princip autonomne volje, kojem suprotstavlja princip blagostanja koji je definisao kao princip heteronomije.

Varijante kategoričkog imperativa:

Djelaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vrijeme možeš željeti da postane opšti zakon!

(imperativ dužnosti)

Djelaj tako da čovjeka uvijek tretiraš kao cilj, a nikada kao sredstvo!

(maksima dostojanstva)

U filozofiji morala Kant ne dopušta legalitet kao oblik objektivizovanja moralnog zakona. Legalitet predstavlja subjektivna načela (ali i spoljne propise), ukoliko se ona smatraju važećim samo za svoju volju pod subjektivnim uslovima. Legalitetu se suprotstavlja moralitet koji predstavlja objektivna načela ili praktični zakon, ako je uslov saznanja objektivan, tj. da važi za volju svakog umnog bića. Ispitujući etičko područje i analizirajući moralnu praksu, Kant traži opšte načelo po kome treba moralno djelati. Takvo načelo je u moralitetu. Moralitet je, dakle, moguć samo u bitnoj suprotnosti spram legaliteta.

Sloboda nije iskustveni pojam, ali jeste centralni problem preispitivanja čovjekovog praktičnog djelanja. Ona kao takva je svojstvo volje, tj. u stanju je da sama sebi bude zakon. Sloboda koja je sama sebi zakon podrazumijeva kategorički imperativ. Sloboda je idealni zahtjev koji mi kao umna bića postavljamo sami sebi i on se podudara sa zapoviješću kategoričkog imperativa. Sloboda omogućava da naša samosvijest postavlja zapovjednički zahtjev da postanemo slobodni (tako je moguć kategorički imperativ). Da bi bio ličnost, čovjek mora biti u stanju da bude slobodan, jer sloboda predstavlja glavni uslov i zahtjev morala. Kategorički imperativ je moguć, jer ideja slobode čovjeka čini članom inteligibilnog svijeta i sve njegove radnje su u sprezi sa autonomijom volje. Autonomija i nominalno znači zakonodavstvo, potčinjavanje zakonu koji sami donosimo. Sloboda postoji samo na osnovu činjenice da je moralni zakon istinit. Slobodna volja je volja koja podliježe moralnom zakonu. Volja kao takva je jedino moguća kao volja umnog bića - svako biće obdareno umom, u praktičnom pogledu, zbog umnosti podliježe moralnom zakonu, jer je um čista samodjelatnost.

Čovjek ne može da se opravda okolnostima, jer ono po čemu je čovjek, jesu sloboda i um. Istinski slobodno biće djela pod idejom slobode i ne može djelati drugačije - kada Kant govori o slobodi on ne misli na spoljašnje determinacije naše volje. Nemoguće je opravdati se okolnostima, jer pojam slobode ukoliko se shvati kao liberum arbitrium, znači da je dobro isto tako djelo slobode kao i zlo. Najveći zločinac ne čini nedjela iz ideje slobode i autonomije uma, već iz nagona, jer spekulativna upotreba uma u pogledu slobode dovodi do apsolutne nužnosti zakona radnji umnog bića. Sprega kategoričkog imperativa i slobodne volje se ogleda u fundamentalnoj zakonitosti i principu autonomije, a upravo kategorički imperativ nalaže tu autonomiju. Sloboda može biti spontano ustanovljena, ali je neophodno uvezati je sa autonomijom, jer sloboda zahtijeva poslušnost prema samopropisanom moralnom zakonu. Vlastitim moralnim djelanjem izražavamo učešće u opštem zakonodavstvu koje nam daje osjećanje unutrašnje veličine – dostojanstva. Moralna obaveza se ne izvodi ni od Boga, ni od ljudskih autoriteta i zajednica, kao ni iz sklonosti i želja ljudskih agenasa, već iz uma.

„Istinu govoreći, moral nije učenje o tome kako sebe treba da usrećimo, nego kako treba da postanemo dostojni sreće.“ (Immanuel Kant)

Emanuel Levinas: Etika kao prva filozofija

Levinasovu misao je od samog početka vodilo pitanje o dobru, odnosno put dobra, a ne put istine bića, što je bio slučaj sa tradicionalnom ontologijom. Široko postavljeno, do Levinasa postoje dva osnovna tipa etike koja su određivala poziciju čovjeka u društvu. Prva dolazi od Aristotela, i po njoj čovjekovu poziciju određuje njegovo mjesto u društvu u kojem živi i odakle dedukuje moralna načela kojima se upravlja; drugu donosi Kant, po kojoj na osnovu etičkih načela zasnivamo etiku, shodno principima razuma i principu generalizacije (kategorički imperativ). Odbacujući i aristotelovsku i kantovsku etiku kao „stanje autonomije“, Levinas sopstvenu etiku („stanje heteronomije“) zasniva na međuljudskom, odnosno interpersonalnom odnosu. On, naime, na mjesto bića i bivstvujućeg postavlja Dobro i Drugog, odnosno na mjesto ontološkog postavlja etičko pitanje, što se može sažeti u izjavi: „Dobro je drukčije i bolje od bića“.

Levinas primjećuje da je istorija filozofije u stvari istorija opterećenosti bivstvujućeg bićem koje u sebi krije „nagon za samoodržanjem“ i opstankom po svaku cijenu. Filozofi su, dakle, samo takoreći zapisivali biće, koje je uvijek pobjeđivalo bivstvujuće; zato Levinas ontologiju dovedenu do kraja vidi kao teoriju rata – borbu između bića i Ništa, i stoga je napušta, nastojeći da pronađe izlaz iz zamki bića. Da bismo napokon raskinuli sa horizontom ontološkog bivstvujućeg, odnosno bića, potreban nam je etički događaj tj. etika. Evo kako Levinas, između ostalog, objašnjava etiku: „Dovođenje u pitanje moga spontaniteta kroz prisustvo Drugog naziva se etika. Stvarnost Drugoga, njegova nesvodivost na mene, na moje misli i posjedovanja, izvršava se samo kao dovođenje u pitanje moga spontaniteta, samo kao etika“. „Etika, briga usmjerena na biće drugog-nego-što-smo-mi-sami, neravnodušnost prema smrti drugog i, samim tim, mogućnost umiranja za drugog.“ Filozofija u svojoj istoriji zna za etički susret sa Drugim samo preko saznanja drugog. Susret sa neposrednim Drugim ne dolazi od subjekta, svijeta ili Boga, nije svodiv na njih, već se subjekt i svijest konstituišu preko lica Drugog. Drugi i subjekt nemaju ništa zajedničko niti se daju misliti zajedno, jer Drugi je izobilje smisla, koji je iznad nas.

Sva etika do Levinasa pretpostavljala je nužnost određene uzajamnosti priznanja i recipročnosti onih koji dijele etičku situaciju. Levinas pak na takvo određenje gleda kao na neki proračun po kojem uvažavamo da bismo bili uvažavani, dajemo da bismo dobili itd. On smatra da moja odgovornost za slobodu drugog čovjeka nikako ne smije biti nadahnutu brigom za moju sopstvenu slobodu, pošto to onda ne bi bila etika, nego pokušaj utvrđivanja i osiguravanja moje slobode.

Način na koji Drugi sebe prezentuje, premašujući ideju Drugog u meni, Levinas naziva licem. Lice je ključno u etičkoj relaciji, jer se ono izražava, a prvi sadržaj izraza je sâm taj izraz. Neposredni, etički odnos jeste licem-

u-lice sa Drugim, gdje Levinas naglašava da Drugi nije objekt čulnog iskustva, niti se može svesti na saznanje, niti predstaviti u njemu. Susret licem-u-lice je jedna nesvodiva relacija. Bilo da se radi o očinstvu, majčinstvu, bratstvu, pravdi, gostoprimstvu ili nekoj drugoj relaciji koja je predmet Levinasovih razmatranja, a koja podrazumijeva bivanje za Drugog – mora se naglasiti da ona odolijeva totalizujućoj ideji bića. Lice koje me gleda potvrđuje me, a odnos licem-u-lice je na taj način svojevrsna nemogućnost poricanja, „negacija negacije“. Dvostruko naglašavanje ove formule kod Levinasa konkretno znači zapovijest „ne ubij“, koja je upisana na licu Drugog i predstavlja samu drugost. Drugi se ne dâ identifikovati, njime se ne može ovladati, on se može iskustvovati samo preko lica (epifanijom).

Etika, koja je u stvari jedna briga usmjerena na nekog drugog nego što smo mi sami, potrešenost (ili makar neravnodušnost) prema smrti Drugog, a time i mogućnost umiranja za Drugog, za Levinasa znači prekidanje (ili bar popuštanje) onog/pred onim ontološkim „biti“. U ličnoj relaciji između Ja i Drugog, etički događaj ili samilost, odgovornost, plemenitost, požrtvovanje, povinovanje – vodi s one strane bića ili izdiže iznad njega. Levinasova filozofska vizija drugosti, odnosno Drugog, dovela je do raskida za zapadnom ontologijom koja je preovladavala od Parmenida do Spinoze, Hegela i Hajdegera.

Prema Levinasu, čim se susretnemo s Drugim, mi smo odmah, smjesta, odgovorni za njega – sâm susret jeste odgovornost. Razumjeti čovjeka uvijek znači i obratiti mu se kao čovjeku, preuzeti odgovornost za njega, pri čemu biti-odgovoran i biti-za-Drugog nije osobina koja pripada subjektu kao subjektu, već tek prisustvom i osjećanjem odgovornosti, ja sam subjekt kojem je Drugi bližnji. Ono što je ovdje interesantno i paradoksalno jeste što odnos bliskosti uspostavlja odgovornost za koju se ja ne odlučuje svojevrijedno, nego posredstvom obaveznosti koja nije začeta u ja: „Prvi pokret odgovornosti ne sastoji se ni u očekivanju, niti u prihvatanju naloga, već u pokoravanju tome nalogu prije nego je formulisan.“

Odnos prema apsolutno Drugom, odgovornost za Drugog nije recipročan, već je za razliku od svih drugih odnosa, na primjer političkih ili ekonomskih, bespovratan, jednovrstan, asimetričan i neustupljiv bilo kome drugom. Pri tome je važno istaći da etička izabranost nije nikakva povlastica niti priznanje za učinjeno djelo, naprotiv, ona je temeljno obilježje ljudske ličnosti. Ova nerecipročnost, ovo odnošenje samo u jednom pravcu, bez uzajamnosti i nadoknade, jeste neposrednost blizine. Odgovornost za Drugog prethodi svakom saznanju i svakoj borbi oko priznanja, ona je drugo ime za ljubav prema bližnjem, ljubav bez erosa, „ljubav u kojoj etički momenat odnosi prevagu nad strastvenim momentom, ljubav bez požude“. Da bi istakao, bolje rečeno, radikalizovao neuzajamnost odgovornosti, Levinas ističe da odgovornost ne upućuje na jednakost i ravnopravnost, naprotiv, samo nejednaki može da bude odgovoran za odgovornost Drugoga: „Ja sam odgovoran za drugog čak i onda kad mi on dodijava, kad me proganja. (...) Ja sam, u stvari, odgovoran za drugog čak i kada on vrši zločine, čak i kada drugi ljudi vrše zločine.“ Shodno navedenom, odgovornost žrtve bila bi vrhunac totalne, bezgranične odgovornosti.

Etička subjektivnost, konstituisana odgovornošću za Drugog, „ide do zamjenjivanja za Drugog. Ona preuzima sudbinu ili bezuslovnost taoca. Subjektivnost je od početka, bez svoje volje, talac; ona odgovara do ispaštanja za druge“. Subjekt i talac su sinonimi - Talac se nikad ne može razdužiti nezaslužnog duga, dok je, s druge strane, razdužen i razriješen od svojih moći, te mu ostaje samo zamjenjivanje. Po svemu sudeći, očito je da je etika moguća samo kao drama međuljudskog odnošenja. Etika je svojevrsna optika. Levinas ističe da nema ničeg što prevazilazi etičko, jer prevazilaženje etičkog znači početak svakog nasilja. S druge strane, etika predstavlja onaj put koji vodi ka nenasilju, koji vodi s one strane bića, koji predstavlja svojevrsni izlazak iz bića.

Etičke dileme

Etičke dileme nastaju iz teških izbora koje moramo da napravimo u životu. One služe kao paradigme ili uzori našeg iskustva. Po stanovištu etičara Rašvorta Kidera, čiju ćemo kategorizaciju ovdje usvojiti, razlikuju se četiri osnovne etičke dileme: 1. istina nasuprot lojalnosti, 2. pojedinac nasuprot zajednice, 3. kratkoročno nasuprot dugoročnom, 4. pravda nasuprot milosrđu. Ove četiri vrste dilema su posebne zbog toga što u njima nije riječ o izboru između ispravnog i pogrešnog, već se bira između ispravnog i ispravnog. Jer, ako bismo birali između dobrog i lošeg, to ne bi bila etička dilema.

1. Istina nasuprot lojalnosti: primjer

Osoba X radi na održavanju računarskog sistema u velikoj kompaniji. Jednom prilikom prisustvuje sastanku menadžmenta firme na kojem se raspravlja o davanju otkaza nekim zaposlenim, i saznaje da će član njegovog tima (ujedno i njegov prijatelj, osoba Y) da dobije otkaz, ali ga šef moli da mu to ne prenese. Sjutradan, na pitanje osobe Y da li će dobiti otkaz, osoba X odgovara iskreno, ali ga grize savjest što je iznevjerio šefovo povjerenje. Etička dilema koja se ovdje pojavljuje: Da li bi u oba slučaja ispravno postupio? Da li je mogao da ne odabere ništa od navedenog? Najzad, da li je u slučajevima očigledne istine važnije postupiti iskreno ili odabrati lojalnost „nadređenom“ po svaku cijenu i zadržati radno mjesto i privilegije? Pojavljuje li se griža savjesti?

2. Pojedinac nasuprot zajednice: primjer

Sredinom 1980-ih, jedan zaposleni u Domu za stare u Kaliforniji prima poziv iz bolnice u kojoj je smješteno pet štićenika Doma, zbog operacije. U pozivu se navodi da medicinsko osoblje sumnja da je krv koju štićenici primaju preko transfuzije zaražena virusom HIV. On se pita šta da radi, jer se u to vrijeme malo znalo o sidi, svi su bili preplašeni. Pitao se da li da kaže ostalom osoblju Doma, jer u tom slučaju vjerovatno niko ne bi htio da oboljelim štićenicima donosi potrepštine, pošto bi se plašili zaraze. A ako bi se zarazili, on bi bio kriv jer nije rekao istinu. S druge strane, bio je u moralnoj obavezi da drži u privatnosti medicinsku istoriju štićenika, i sačuva njihovo dostojanstvo. S treće strane, znao je da ima pravo da zaštiti zajednicu od zaraze i da pruži priliku ostalom osoblju da bez poteškoća nastave svoj posao. Etička dilema koja se ovdje pojavljuje: Sve navedene varijante su ispravne, ali ne može se svaka od njih iznijeti i realizovati. Da li strah od još neispitane pojave smije da blokira moralno postupanje?

3. Kratkoročno nasuprot dugoročnom: primjer

Osoba X (muškarac) nakon diplomiranja, zaposlio se, vjenčao i dobio dvoje djece. Posle dvanaest godina prelazi u drugu firmu koja mu nudi bolji položaj i platu, uz uslov da stekne diplomu magistra. S druge strane, djeca stupaju u tinejdžerski period, i on im obećava da će dosta vremena provoditi s njima. Ali istovremeno, jako voli posao i želi da ponovo krene na fakultet, ali bi mu to odnijelo nekoliko godina života, i većina obaveza prešle bi na suprugu. Etička dilema koja se ovdje pojavljuje: Da li ispuniti kratkoročni cilj, udovoljiti potrebama porodice i održati obećanje djeci, ili se upustiti u dalje obrazovanje koje bi porodici obezbijedilo bolju budućnost? Da li savjestan roditelj smije „propustiti“ ključne godine odrastanja svoje djece? Čini se da su obje varijante ispravne, ali se ne mogu sprovesti.

4. Pravda nasuprot milosrđu: primjer

Glavni urednik dnevnih novina upošljava mlade ljude koji su talentovani i dobri pisci. U rubrici o gastronomiji zaposlena je talentovana djevojka koja jednog dana donosi vrlo kvalitetnu priču o borovnicama. U konsultaciji sa urednicom rubrike o gastronomiji, glavni urednik ustanovljava da je mlada saradnica prepisala tekst iz nekog starog kuvara i time prekršila osnovno pravilo novinarstva koje glasi: ne plagirati. Glavni urednik se našao pred dilemom da li da je otpusti, kazni pred svima i slično, ili da pokaže milosrđe i empatiju, da porazgovara sa saradnicom, pita u čemu je problem, posavjetuje je i oprostí joj. Etička dilema koja se ovdje

pojavljuje: Da li je ispravno biti i pravedan i milosrdan? Da li njeno postupanje podvesti pod nezrelost i neiskustvo, ili joj pripisati zlu namjeru? Da li oprostiti i dati drugu šansu?

Proces utvrđivanja paradigme etičkih dilema pomaže nam u teškim situacijama, i to na tri načina: 1. pomaže nam da prebrodimo kompleksnost i konfuziju, jer se dilema može svesti na opšti obrazac. Dilema nije jedinstven događaj koji se nikad nikome nije desio, već krajnje rješiv problem, podložan analizi. 2. pomaže nam da dođemo do suštine stvari i utvrdimo da je svaka vrijednost ispravna. 3. pomaže nam da odvojimo ispravno od pogrešnog i da shvatimo da etička dilema nije isto što i moralno iskušenje.

Kod etičkih dilema upravljamo se trima principima: 1. razmišljanjem zasnovanim na ciljevima i svrsi (u filozofiji i etici poznato kao utilitarizam); 2. razmišljanjem zasnovanim na pravilima (čini tako da tvoje činjenje može da bude univerzalni standard kojem se i drugi mogu podvrgnuti – filozofija dužnosti); 3. razmišljanjem zasnovanim na brizi (na prvom mjestu je ljubav prema drugima; zatim reverzibilnost, zlatno pravilo: stavi se na mjesto drugog i zamisli da si objekt a ne subjekt neke radnje; ovakvu vrstu razmišljanja takođe zastupaju religijska učenja).

Feministička etika

Feministička etika je pokušaj prepravljavanja, ponovnog formulisanja i promišljanja onih aspekata tradicionalne etike u kojima ona zanemaruje ili potcenjuje žensko moralno iskustvo. Neke feminističke teoretičarke smatraju da se tradicionalna etika ogriješila o žene na pet načina: Prvo, pokazuje više interesovanja za muška pitanja i interese u odnosu na ženske; Drugo, tradicionalna etika smatra nebitnim moralna pitanja u takozvanom svijetu privatnosti, području gdje žene obavljaju kućne poslove i vode brigu o djeci; Treće, podrazumijeva se da žene nisu moralno zrele i razumne kao muškarci; Četvrto, tradicionalna etika precjenjuje kulturološki konstruisane muške osobine kao što su nezavisnost, autonomija, intelekt, volja, hijerarhija, dominacija, kultura, rat, dok potcjenjuje kulturološki konstruisane ženske odlike kao što su međusobna zavisnost, zajednica, odnosi, dijeljenje, osjećanja, tijelo, povjerenje, odsustvo hijerarhije, priroda, radost, mir; Peto, favorizuje „muške“ načine moralnog rasuđivanja koji daju prednost pravilima, pravima, univerzalnosti i nepristrasnosti u odnosu na „ženske“ načine koji daju prednost odnosima, odgovornostima, partikularitetu i pristrasnosti. Neke predstavnice feminističke etike zanimaju se za pitanja koja se tiču ženskih osobina i ponašanja, na primjer brigu o drugima i pružanje njege, dok neke više interesuju politički, pravni, ekonomski i ideološki uzroci i posljedice statusa žena. Uprkos ovim razlikama, sve etičarke teže istom cilju: stvaranju rodne etike koja nastoji da odstrani ili bar smanji ugnjetavanje bilo koje grupe ljudi, ali ponajviše žena.

Feministički pristupi etici nisu nikakva novost, niti su nastali u savremeno doba. Tokom osamnaestog i devetnaestog vijeka, mnogi mislioci bavili su se temama koje se tiču „ženskog morala“. Svi oni postavljali su pitanja: Da li su ženske osobine proizvod prirode/biologije ili su ishod društvenog uslovljavanja? Da li su moralne vrline kao i rodne osobine povezane se čovjekovim afektivnim i kognitivnim sposobnostima, dakle fiziologijom i psihologijom? Ako je tako, da li treba prosto da prihvatimo činjenicu da muškarci i žene imaju različite moralne vrline kao i rodne osobine i nastavimo polazeći od toga? Ako ne, da li treba da nastojimo da se muška i ženska moralnost spoje u jednu ljudsku moralnost koja je podobna za sve?

Postavljajući sebi ova pitanja, jedna od prvih predstavnica feminizma u 18. vijeku, Meri Vulstonkraft, zaključuje da je moralna vrlina jedinstvena, da žene praktikuju istu moralnost kao i muškarci, ali da je problem kod žena taj što su istorijski i društveno stavljene u drugi plan, što im nije data prilika za razvijanje umnih sposobnosti, pa zbog toga postaju isuviše emotivne i preosjetljive. Prema njenom mišljenju, moralni karakter gradi se adekvatnim obrazovanjem koje je u to doba ženama uglavnom bilo nedostupno. I njena savremenica, Francuskinja Olimp de Guž, koja je svoju borbu za bolji položaj žena platila glavom na giljotini, smatrala je da su čitanje i obrazovanje ključ ženske emancipacije. Meri Vulstonkraft primjećuje da su u

tadašnje vrijeme roditelji dječake učili moralu a djevojčice manirima i da je u tom smislu ženski pol bio znatno zakinut, jer su maniri automatska radnja koja se može lako savladati dok je za moral potrebno kritičko mišljenje. Na taj način se usporava moralni razvoj žena. Da stvar bude gora, ono što bi mogle biti ženske vrline društvo pogrešno predstavlja kao poroke. Na primjer, nježnost, kao pozitivna ženska psihološka osobina, biva brzo preobražena u poniznost, negativnu psihološku osobinu koja se vezuje za slabe, zavisne ljude koji žele zaštitu. Ironijom istorije, žene su u devetnaestom vijeku smatrane moralnijim (mada manje intelektualnim) od muškaraca, što je uznemirilo filozofa utilitarizma, Džona Stjuarta Mila. On je to vidio kao etički duple standarde koje društvo greškom postavlja, a po kojima se ženska moralnost procjenjuje različito od muške. Razmišljajući o ženskoj navodnoj moralnoj superiornosti, Mil zaključuje da je ženska moralnost prosto rezultat sistematskog društvenog uslovljavanja. Žene su naučene da žive za druge, da uvijek daju a nikad ne uzimaju, da se podređuju, popuštaju i povinuju; da vječito trpe. S obzirom na to, ženska vrlina nije proizvod samostalnog izbora već posljedica društvene konstrukcije. U osnovi, postoji samo jedna vrlina – ljudska vrlina – pa i žene i muškarci treba da budu ohrabreni da se povinuju njenim standardima. Tek tada će društvo biti pravedno i prosperitetno.

Za razliku od Vulstonkraftove i Mila, ostali mislioci devetnaestog vijeka ne podržavaju ideju da vrlina jeste ili bi trebalo da bude jednaka za oba pola. Umjesto toga predlažu pojedinačne ali jednake teorije o vrlini prema kojoj su muške i ženske vrline naprosto drugačije. Ili razrađuju teorije o vrlini prema kojima je ženska vrlina suštinski bolja od muške. Međutim, postavilo se pitanje kako tretirati osobine kao što su: njegovanje, briga, empatija, samožrtvovanje, ljubaznost, koje se pripisuju ženama. Da li su ove „ženske“ karakteristike istinske moralne vrline koje treba da se razvijaju kod muškaraca kao i kod žena, da li su to pozitivne psihološke osobine koje treba da se razvijaju samo kod žena, ili su pak negativne psihološke osobine koje ne treba da se razvijaju ni kod koga?

Nadograđujući se na zaostavštinu svojih prethodnica i prethodnika, feminističke etičarke u dvadesetom vijeku pokušavaju da razviju pristupe etici orijentisane na brigu koji bi bili prilagođeni rodnim pitanjima. One nalaze da je glavni problem u patrijarhalnom društvu koje nepravilno vrednuje načine na koje žene razmišljaju, djeluju i odnose se. Zagovornice feminističke etike brige ističu da su tradicionalne teorije, principi, praktikovanja i stavovi o moralu nedovoljni jer umanjuju, ignorišu i omalovažavaju vrijednosti i vrline koje se kulturološki dovode u vezu sa ženama. Jedna od tih problematičnih, ujedno i najpoznatijih teorija, dolazi od Sigmunda Frojda prema čijem gledištu su muškarci moralno razvijeniji od žena i tu žensku inferiornost on pripisuje psihoseksualnom razvoju djevojčica. Za njega se, naime, kod djevojčica mnogo sporije nego kod dječaka razvija poimanje sebe kao autonomnih moralnih osoba koje su lično odgovorne za posljedice svojih djela.

Etika orijentisana na odnose

To je isprovociralo neke teoretičarke na stav da etika brige počiva prije svega na odnosu. Kerol Giligan je ponudila takozvanu etiku odnosa koja se sastoji iz tri nivoa: na prvom nivou, u određenim okolnostima, žene prenaplašavaju svoje interese; na drugom nivou žene prenaplašavaju interese drugih, dok na trećem svoje interese sastavljaju sa interesima drugih. Na praktičnom primjeru, u slučaju abortusa, žena na prvom nivou bi odluku o svom abortusu donijela u skladu sa time šta je najbolje za nju, na drugom nivou u skladu sa time šta je najbolje za druge i na trećem nivou u skladu sa tim šta je najbolje za nju i druge shvatajući to kao cjelinu odnosa. Žene na trećem nivou ispoljavaju način razmišljanja koji je sasvim i istinski feministički.

S druge strane, njena koleginica Nel Nodings razvija etiku koja vrednuje vrline i vrijednosti koje su tradicionalno vezane za žene. Za Nodingsovu, etika se tiče posebnih odnosa između dvije strane: „jedne koja brine“ i „druge o kojoj se brine“. Istinska briga se ne sastoji od čovjekovog objavljivanja univerzalne ljubavi prema cijelom čovječanstvu. Niti se sastoji od slanja pomoći žrtvama rata, gladi i prirodnih nepogoda. Prava briga zahtijeva stvarne susrete sa određenim osobama; ne može biti poklonjena izdaleka svim pojedincima ili čovječanstvu. Ali da bismo imali etičku brigu, prije svega moramo da imamo urođenu brigu koja se usađuje u

periodu djetinjstva, kada drugima pomažemo jer zaista to želimo. Na primjer, ako je neko sociopata, on ne može etički da brine zato što ne može ni prirodno. Nel Nodigns tvrdi da su i muškarci brižni, ali da su žene mnogo brižnije, čak i po cijenu ugrožavanja svoga identiteta, integriteta, pa čak i opstanka. Međutim, ona zamjera ženama što tradicionalno ne brinu o sebi i poziva ih da to čine, jer mora da brine za sebe da bi mogla da brine za druge još bolje.

U svojoj etici brige Sara Radik ističe da bi društvo trebalo da se ponaša po modelu takozvane majčinske prakse, i da je majčinski osjećaj neuporediv s bilo čim, posebno zato što se bazira na tri ključna elementa – zaštiti, podsticanju i poučavanju. Ona smatra da bi društvo bilo mnogo moralnije kad bi svi muškarci i žene o problemima razmišljali na „majčinski“ način. Na primjer, u slučaju rata, ljudi koji razmišljaju na način jedne majke skloni su da pomisle prvo na to šta rat donosi konkretno nego kako on izgleda apstraktno. Za one koji razmišljaju na majčinski način rat se ne vodi zbog toga da nečiji narod pobijedi već podrazumijeva rizikovanje života nečijeg djeteta na koje je neko potrošio godine da ga zaštiti, vaspita i podučiti. Za osobu koja razmišlja na majčinski način, rat podrazumijeva smrt i neutralisanje „proizvoda“ majčinske prakse; podrazumijeva gubitak onoga što je čovjeku najdragocjenije.

Vrijednosti feminističke etike treba da budu podjednako prisutne u privatnom i javnom domenu. Za mnoge predstavnice ovog pravca u etici, najosnovnija ljudska vrijednost je briga. Po mišljenju Virdžinije Held, briga može da postoji bez pravde ali pravda ne može da postoji bez brige. „Pravda ne može da postoji bez brige...jer bez brige nijedno dijete ne bi preživjelo niti bi bilo pojedinaca vrijednih poštovanja.“

Etika orijentisana na status

Feminističke etičarke orijentisane na status pristupaju sistematskoj ženskoj podređenosti muškarcima na mnogo različitih načina. Liberalne, radikalne, socijalističke, multikulturalne, globalne i ekološke feministkinje ponudile su niz različitih objašnjenja i rješenja za ženski status „drugog pola“. Isto tako i egzistencijalističke, psihoanalitičke i postmodernističke feministkinje. Zagovornice ovih škola stoje pri tome da je razaranje svih sistema, struktura, institucija i običaja koji stvaraju ili održavaju uvredljive razlike u moći između muškaraca i žena neophodni preduslov za stvaranje rodne ravnopravnosti. Djeluje kao da one, na neki način, smatraju da pravda prednjači nad brigom, nasuprot mišljenju Virdžinije Held.

Liberalne feministkinje smatraju da su glavni razlozi ženske potčinjenosti društvene norme i formalni zakoni koji otežavaju ženama da budu uspješne u javnom svijetu. Dok žene ne budu imale iste mogućnosti kao muškarci, neće biti u mogućnosti da ispune sav svoj potencijal u društvu, na radnim mjestima, u nauci itd. Radikalne feministkinje vide veliku opasnost u objektivizovanju žena i kontrolisanju njihove seksualnosti u cilju zadovoljenja muškaraca. Čak vjeruju da vještačka/tehnološka sredstva reprodukcije predstavljaju opasnost za žene, te se njihova etika ponajviše usmjerava na debatu o tome, ali i na borbu protiv posmatranja žena kao objekata, u bilo kom smislu. Socijalističke feministkinje smatraju da je nemoguće da žene budu uspješne u klasnom sistemu, te da je jedini djelotvoran način da se prekine podređenost žena da se kapitalistički sistem zamijeni socijalističkim u kojem će i ženama i muškarcima biti dodijeljene jednake plate. Jer žene moraju biti ekonomski jednake sa muškarcima da bi dospjele do bilo kakve moći. Pored promjene položaja žena u proizvodnji, reprodukciji, seksualnosti i socijalizaciji, jednako se ističe i promjena psihe, jer dok se žene ne uvjere u svoju vrijednost, ne mogu se osloboditi u spoljašnjem svijetu. Predstavnice egzistencijalističkog feminizma fokusiraju se na psihološke posljedice statusa žena i predlažu ženama da počnu da gledaju sebe kao nezavisne individue koje moraju da same kroje svoju sudbinu, daleko od tradicionalnih određenja koja su nametnuli muškarci. Dakle, moraju da prestanu da definišu sebe uz pomoć muških pojmova i prosto krenu svojim putem. Slično njima, i psihoanalitičke feministkinje traže objašnjenje za status žena u dubljim i skrivenim djelovima ženske psihe. Po njihovom mišljenju, dječaci i djevojčice se psihički i društveno razvijaju na vrlo različite načine zbog toga što djecu najčešće odgajaju majke. Dok odrastaju, dječaci žele da se odvoje od ženskih vrijednosti dok djevojčice odrastaju kao „male žene,“ imitirajući ponašanje svojih majki i želeći da ostanu povezane sa njima. Štaviše, zbog načina na koje

patrijarhalni sistemi i strukture oblikuju vrijednosti ljudskih bića, dječaci i djevojčice misle da su navodne muške vrijednosti kao što su pravda i savjesnost, koje dovode u vezu sa kulturom, više ljudske/humane od navodnih ženskih vrijednosti kao što su briga i ljubaznost, koje dovode u vezu sa prirodom. Prema viđenju postmodernističkih feministkinja, svi pokušaji da se nađe jedno objašnjenje za ugnjetavanje žena su pogrešni. Ne postoji jedna cjelina, „Žena“, na koju se može prikačiti etiketa. Žene su pojedinke, svaka sa posebnom pričom o svojoj posebnoj ličnosti. Štaviše, bilo kakvo jedinstveno objašnjenje za status „Žene“ je prosto način „muškog razmišljanja“ koji zahtijeva da se kaže apsolutna istina jedne i jedine priče o stvarnosti. Žene moraju da otkriju jedna drugoj svoje razlike da bi mogle uspješnije da se odupru patrijarhalnoj sklonosti centralizacije i zgušnjavanja misli u krutu istinu koja je oduvijek postojala. Da bi postale ono što jesu, žene moraju da prigrlje konflikt, čak i samokontradikciju; ne moraju da se ponašaju ni po kakvom scenariju, uključujući tu i onaj koji same sebi nameću tokom svoga života.

Feministički pristupi etici orijentisani na brigu i status ne nameću ženama jedan normativni standard. Nude ženama više načina na osnovu kojih bi shvatile na koji način rod, rasa, klasa utiču na njihove moralne odluke. Zbog toga što su feministički pristupi etici uglavnom ženskocentrični i rodno osjetljivi, kritičari im zamjeraju da su „pristrasni prema ženama“. Etika, ističu oni, ne može da se nastavi iz ženskog stanovišta – a da i dalje bude smatrana etikom. Zaista, tradicionalna etika je pretpostavljala da se njene vrijednosti i pravila primjenjuju na sve razumne osobe podjednako. Pa ipak, većina tradicionalnih etičkih teorija djeluju kao da su utemeljene na moralnom iskustvu muškaraca nasuprot ženskom. Zato teoretičarke koje zastupaju etiku brige insistiraju na tome da tradicionalna etika nije poklanjala jednaku pažnju ženskom moralnom iskustvu koliko muškom. Svi feministički pristupi etici žele da: 1. izraze moralne kritike zbog djelovanja i načina postupanja koji ovjekovječuju žensku podređenost; 2. odrede moralno opravdane načine za odupiranje takvim djelovanjima i načinima ponašanja; 3. nađu moralno poželjne buduće alternative za takva djelovanja i načine ponašanja; i 4. se ozbiljno shvati žensko moralno iskustvo, ali ne i nekritički.

Treba naglasiti da feminizam nije nikakva jednoobrazna, kolektivna ženska ideologija, naprotiv, unutar njega postoje razni sukobi mišljenja, tako da ni u kom slučaju ne postoji identično rješenje za sve žene, uključujući njihovu moralnu perspektivu. Postoje neke etičarke koje vjeruju da moraju prvo da saslušaju sve ženske tačke gledišta pa posle da na osnovu njih oblikuju svoja gledišta koja odgovaraju svima. Međutim, neizvjesno je da li ovaj cilj može da se dostigne. Bez obzira na to, feminističke etičarke ostaju posvećene zadatku da sve žene usmjere prema cilju rodne ravnopravnosti. I upravo je to zajedničko svima njima, bez obzira na politički, ideološki ili etički stav. Naš vijek će sigurno donijeti nov napredak i horizonte na polju feminističke etike, dok će teoretičari koji si time bave sigurno imati dosta muke sa analiziranjem i tumačenjem ovakvoga svijeta i pronalaženjem mjesta za etiku u njemu.

Eutanazija i abortus

Eutanazija (iz grčkog: eu i thanatos – što doslovno znači „dobra smrt“). Danas se eutanazija uglavnom shvata kao sredstvo za izazivanje dobre smrti - ubijanje iz sažaljenja, gdje ličnost A lišava života ličnost B, zbog same B. Ovo razumijevanje eutanazije naglašava dvije važne odlike čina eutanazije. Prvo, da eutanazija uključuje namjerno oduzimanje života neke ličnosti; drugo, da se život oduzima u interesu osobe o čijem se životu radi - obično zato što ona pati od neke neizlječive i smrtonosne bolesti. Ovo eutanaziju razlikuje od većine ostalih oblika oduzimanja života. Svako do sada poznato društvo prihvata princip ili principe koji zabranjuju oduzimanje života. Ali postoje velike razlike između kulturnih tradicija u pogledu toga kada se oduzimanje života smatra rđavim. Ako se okrenemo korijenima zapadne tradicije, vidjećemo da su u grčko i rimsko vrijeme takve prakse, kao što su ubijanje djece, samoubistvo i eutanazija, bile široko prihvaćene. Istoričari zapadnog morala se uglavnom slažu da su judaizam i uspon hrišćanstva znatno doprinijeli opštem mišljenju da je ljudski život svet i da se ne smije namjerno oduzimati.

Oduzeti neki nevini život u ovoj tradiciji znači uzurpirati Božje pravo da daje i uzima život. Danas je aktivna eutanazija zločin u svakoj zemlji, osim u Holandiji. Tamo je niz sudskih procesa, koji su započeli 1973, uspostavio uslove pod kojim ljekari, i samo oni, mogu da sprovode eutanaziju: odluka da se umre mora biti dobrovoljna i promišljena odluka obaviještenog pacijenta; mora da postoji fizička ili mentalna patnja koju pacijent smatra neizdrživom; ne postoji nijedno drugo razumno (tj. za pacijenta prihvatljivo) rješenje da se stanje popravi. Ljekar mora da konsultuje drugog, starijeg zvaničnika.

Eutanazija ima tri oblika: može biti dobrovoljna, ne-dobrovoljna i nedobrovoljna.

Primjer dobrovoljne eutanazije: osoba X je umirala od bolesti koja se progresivno pogoršavala. Dostigla je stanje u kome je bila skoro potpuno paralizovana i povremeno joj je bio potreban respirator da bi ostala u životu. Bila je potpuno iznurena. Znajući da za nju nema nade i da će biti još gore, osoba X je poželjela da umre. Tražila je od ljekara da injekcijom prekрати njen život. Posle konsultacije sa članovima njene porodice i ljekarskim timom, ljekar je dao traženu letalnu injekciju i osoba X je umrla. Ovo je jasan slučaj dobrovoljne eutanazije; to jest, eutanazija je izvedena od strane osobe A, na zahtjev osobe X, zbog same osobe X. Eutanazija može biti dobrovoljna čak i kada ličnost nije u stanju da izrazi svoju želju da umre, kada se njen život primakne kraju. Mogli biste da poželite da se vaš život prekрати, ako se nađete u situaciji u kojoj, iako patite zbog neizlječivog stanja, usljed bolesti ili nesreće, lišeni ste svojih racionalnih sposobnosti, pa više niste u mogućnosti da odlučujete o životu i smrti. Ako dok ste još pri svijesti i izrazite promišljenu želju da umrete kada se nađete u situaciji kao što je ova, onda ličnost koja dokrađuje vaš život u odgovarajućim okolnostima djeluje po vašem zahtjevu i izvršava čin dobrovoljne eutanazije. Eutanazija je ne-dobrovoljna kada ličnost, čiji se život prekrađuje, ne može da bira između života i smrti - na primjer, kada je riječ o beznadežno bolesnom ili hendikepiranom, tek rođenom djetetu, ili su bolest ili nesrećan slučaj ranije kompetentnu osobu učinili trajno neuračunljivom, a ta ličnost nije ranije naglasila da bi pod određenim okolnostima voljela eutanaziju. Eutanazija je nedobrovoljna kada se izvodi na ličnosti koja bi bila u stanju da pruži ili povuče saglasnost, ali tu saglasnost nije dala - bilo zato što nije pitana, bilo zato što je pitana ali je povukla saglasnost, želeći da nastavi život. Iako su očigledni slučajevi nedobrovoljne eutanazije relativno rijetki, dokazano je da se neke široko prihvaćene medicinske prakse (kao što je ubrizgavanje sve veće doze lijekova za umirenje bolova, koje dovodi do smrti pacijenta) ubrajaju u nedobrovoljnu eutanaziju.

Postoje dva različita načina na koje neko može da izazove smrt drugoga: može ga ubiti recimo preko davanja letalne injekcije; ili može dopustiti da neko umre uskrađujući mu ili sprečavajući tretman kojim se održava njegov život. Slučajevi prve vrste obično se nazivaju aktivna, a slučajevi druge vrste pasivna eutanazija. Sve tri ranije nabrojane vrste eutanazije - dobrovoljna, ne-dobrovoljna i nedobrovoljna - mogu biti ili pasivna ili aktivna eutanazija.

Da li je distinkcija između ubijanja i puštanja da se umre, ili između aktivne i pasivne eutanazije, moralno značajna? Da li je ubijanje neke ličnosti uvijek moralno gore od puštanja da ona umre? Predlagani su razni razlozi, zbog kojih bi trebalo da bude tako. Jedan od prihvatljivijih jeste da agens koji ubija izaziva smrt, dok onaj koji pušta da se umre, prosto dozvoljava prirodi da ide svojim tokom. Ova distinkcija između „učiniti da se desi“ i „pustiti da se desi“, jeste moralno važna u onoj mjeri u kojoj uspostavlja granice agensovim dužnostima i odgovornostima u spasavanju života.

Abortus

Imaju li žene pravo da prekinu neželjenu trudnoću? Ili je država ovlašćena da zabrani namjerni abortus? Treba li neki abortusi da budu dozvoljeni, a drugi ne? Da li odgovarajući pravni status abortusa slijedi iz njegovog moralnog statusa? Ili bi abortus trebalo da bude legalan, čak i ako je ponekad ili uvijek moralno rđav? Takva pitanja su pokrenula intenzivnu raspravu u posljednjih nekoliko decenija. Dosta zanimljivo, abortus u većini industrijskog svijeta nije bio kriminalni prekršaj, sve dok u drugoj polovini devetnaestog vijeka nije donijet

niz zakona protiv abortusa. U to vrijeme, zastupnici zabrane abortusa su uglavnom naglašavali medicinske opasnosti od abortusa.

Ponekad se takođe dokazivalo kako su fetusi ljudska bića od samog začeća pa nadalje, i da je zato abortus jedan oblik ubistva. Sada, kad je poboljšana tehnika ispravno izveden abortus učinila mnogo bezbjednijim od porođaja, medicinski argument je izgubio snagu koju je nekad imao. Stoga je pravac dokaza protiv abortusa sa fizičke bezbjednosti žena skrenuo na moralnu vrijednost fetalnog života. Zastupnici prava žena da izaberu abortus na argumente protiv abortusa odgovaraju na više načina: najčešće postoje tri pravca argumenata u korist abortusa: (1) da abortus treba da se dozvoli, jer zabrana abortusa vodi ka izuzetno nepoželjnim posljedicama; (2) da žene imaju moralno pravo da izaberu abortus; (3) da fetusi još nisu ličnosti, pa stoga još uvijek nemaju suštinsko pravo na život.

Konkvencijalistički argument u korist abortusa

Ako postupci treba da se moralno procjenjuju po svojim posljedicama, onda se može zastupati da je zabrana abortusa pogrešna. Kroz istoriju žene su platile strašnu cijenu zbog odsustva bezbjedne i legalne kontracepcije i abortusa. Prisiljene da rađaju mnogo djece, u izuzetno kratkim razmacima, one su često bile fizički iscrpljivane i umirale su mlade - sudbina zajednička većini društava prije XX vijeka i velikom dijelu tzv. trećeg svijeta danas. Prisilno rađanje djece pogoršavalo je siromaštvo, povećavalo stopu smrtnosti djece i mladih i bilo veliko opterećenje za porodične i državne resurse. Poboljšane metode kontracepcije su donekle ublažile ove probleme. Ipak, nijedan oblik kontracepcije nije 100% siguran.

Druga stvar, žene koje rade imaju akutnu potrebu da kontrolišu svoju plodnost. Bez takve kontrole, njima nije moguće da steknu obrazovanje, koje je neophodno za svaki, osim za najmarginalnije poslove, ili im je onemogućeno da spoje odgovornosti plaćenog posla i odgajanja djece. Ovo važi i za kapitalističke i za socijalističke ekonomije, pošto u obje ekonomije žene moraju da se nose sa dvostrukom odgovornošću plaćenog i kućnog posla. Kontracepcija i abortus ne garantuju reproduktivnu autonomiju, jer mnogi ljudi ne mogu da sebi priušte djecu ili onoliko djece koliko bi htjeli; a drugi su bez svoje volje neplodni. Međutim, i kontracepcija i abortus su bitni, ako žene imaju ikakav stepen reproduktivne autonomije ostvariv u svijetu kakav je današnji.

Osnovna ljudska prava su ona koja sve ličnosti imaju, nasuprot pravima koja zavise od određenih okolnosti, npr. obećanja ili legalnih ugovora. Smatra se da osnovna moralna prava ličnosti obično uključuju prava na život, slobodu, samoodređenje i slobodu od nanošenja tjelesne povrede. Zabrana abortusa zadire u sva ova prava. Ženin život je ugrožen na bar dva načina. Tamo gdje je abortus nezakonit, žene se često podvrgavaju opasnim, nezakonitim abortusima; preko 200 000 žena svake godine umire zbog toga. Mnoge druge umiru od prinudne trudnoće, kada je abortus nedostupan ili kada su prisiljene da mu ne pribjegu. Naravno, i dobrovoljne trudnoće takođe uključuju određeni rizik smrti; ali, u odsustvu prinude, ne postoji kršenje ženinih prava na život.

Zabrana abortusa takođe zadire u ženina prava na slobodu, samoodređenje i fizički integritet. Biti prisiljen na rađanje djeteta nije samo „neugodnost“, kako to protivnici abortusa često tvrde. Iznijeti trudnoću do kraja, jeste težak i riskantan poduhvat, čak i kad je dobrovoljna. Svakako, mnoge žene uživaju u svojoj trudnoći, ali za one koje ostanu trudne protiv svoje volje, ovo iskustvo je skoro nepodnošljivo. A nedoborovoljna trudnoća i rađanje djeteta su samo početak nevolja, izazvanih zabranom abortusa. Žena mora ili da zadrži dijete ili da ga preda na usvajanje. Zadržavanje djeteta može da joj onemogući da nastavi svoj izabrani životni posao ili da spriječi njene druge porodične obaveze. Ustupanje djeteta često znači da ona mora da živi sa nesrećnom svijesću da ima sina ili ćerku o kojima ne može da brine. Ispitivanja žena koje su djecu predale na usvajanje, pokazuju da je za većinu njih odvajanje od djeteta velika i trajna tuga.

Čak i ako prihvatimo shvatanje da fetusi imaju pravo na život, teško je opravdati nametanje toliko nevolja na jedinke, protiv njihove volje, a radi fetusovog života. Kao što je Džudit Tompson naglasila u svom mnogo razmatranom članku iz 1971, Odbrana abortusa, ne postoji drugi slučaj u kome zakon zahtijeva od pojedinaca

da žrtvuju slobodu, samoodređenje i tjelesni integritet radi očuvanja života drugih. U popularnoj retorici pitanje abortusa se često vidi kao jedno od ženinih prava na upravljanje svojim tijelom. Ako žena ima moralno pravo da prekine neželjenu trudnoću, onda zakon ne smije da zabranjuje abortus. Ali argumenti za ova pravo ne rješavaju potpuno moralni problem abortusa. Jer, jedna stvar je imati pravo, a druga biti moralno opravdan u ostvarivanju tog prava u nekom određenom slučaju. Ako fetus ima puno i jednako pravo na život, onda možda ženino pravo na abortus treba da se ispoljava samo u izuzetnim okolnostima. I možda treba dalje da se zapitamo da li su plodna ljudska bića - oba pola - ovlašćena da stupe u heteroseksualni odnos, ako nisu voljna da imaju djecu i prihvate odgovornost za to. Ako uobičajene heteroseksualne aktivnosti kao cijenu imaju milione života nedužnih „ličnosti“ (tj. pobačenih fetusa), zar onda ne bi trebalo da se odrekemo tih aktivnosti, odnosno da ih odgovornije sprovodimo? Sa druge strane, ako fetus još uvijek nemaju suštinsko pravo na život, onda je abortus veoma lako opravdati.

Zaštita životne sredine

1. Etika usmjerena na ljude

Neki misle da ekološka politika treba da se procjenjuje samo na osnovu svog uticaja na čovjekovu dobrobit. Ovo podrazumijeva etiku okoline usmjerenu na ljude. Iako klasični utilitaristi uključuju patnje životinja u svoje etičke proračune, varijanta utilitarizma koja nam nalaže da uvećavamo višak ljudske sreće nad ljudskom nesrećom, jeste primjer etike usmjerene na ljude. Ozbiljno prihvatanje ove etike obavezuje nas da izračunavamo različite posljedice problema ugroženih područja po ljudsku sreću i nesreću. Mogli bismo da otkrijemo kako će iskopavanje rude smanjiti ekološko bogatstvo močvara i da će, ako se to dogodi, neki ljudi biti nesrećni. Na primjer, neke bi moglo da potrese loše stanje pojedinih životinja, neki bi mogli da budu rastuženi nestajanjem vrsta, nekima bi mogla da nedostaje prilika za posebna rekreativna ili estetska uživanja, neki bi, naprotiv, mogli da budu pogođeni promjenom klime, promjenama vodotokova i tako dalje, neke bi moglo da psihološki povrijedi nasilno oduzimanje oblasti za koju su bili duhovno vezani. Ovi negativni efekti trebalo bi da se oduzmu od bilo kojeg povećavanja sreće, koje bi uslijedilo iz iskopavanja rude. Na-ljude-usmjerena etika mogla bi da dovede do suštinske saglasnosti sa ekolozima u pogledu politike. Ona bi zavisila od uticaja koji promjena prirodne okoline ima na ljudska bića. Ali odluka bi se donijela samo na osnovu razmatranja ljudskog interesa. Dobar način da se ovo izrazi jeste da se kaže da ova etika jedino ljude shvata kao moralno značajne. Nešto je moralno značajno ako ulazi u etičku procjenu na osnovu sopstvenog prava, nezavisno od svoje korisnosti kao sredstva za druge ciljeve.

2. Etika usmjerena na životinje

Postoji shvatanje etike koje ne računa samo ljude kao moralno značajne, već isto tako i životinje. Ono u svoj obim uključuje sve životinje. Mnoge stvari koje činimo u prirodnoj okolini loše djeluju na ne-ljudska bića i to mora da se uzme u obzir. Na primjer, ako smatramo da će zagađenje rijeke cijanidom izazvati stradanje ne-ljudskih bića, onda je to moralni minus koji se mora uzeti u obzir, nezavisno od toga kako se stvari razvijaju po ljude. Primjer nije nestvaran: postoji efekat koji na ne-ljudska bića ima sječa šuma, potapanje rječnih dolina, stvaranje kamenoloma u planinama, izgradnja naftovoda itd. Etika usmjerena na životinje nalaže moralno uvažavanje pojedinačnih životinja, a ne samo vrsta: ono što se događa vrsti je samo od indirektnog značaja, u mjeri u kojoj pogađa pojedinačne životinje. Iako etika usmjerena na životinje računa sve životinje kao moralno značajne, ona ih ne vrednuje podjednako. Koristan način da ovo izrazimo jeste da kažemo da će etika usmjerena na životinje pripisati različiti moralni značaj životinjama različitih vrsta. Da bi se zadovoljila ljudska potreba za mesom, svake godine se samo u Americi zakolje preko pet milijardi životinja. Većina pilića, svinja i teladi odgojenih za ishranu nikada ne ugleda svjetlost dana. Ove se životinje često zatvaraju, toliko da nisu u stanju da se okrenu ili rašire krila. Godišnje se u svijetu oko 200 miliona životinja rutinski upotrebi u laboratorijskim eksperimentima. Veliki dio istih kod životinja izaziva bol i neugodnost, a da apsolutno ništa

ne koristi ljudskim bićima. U Americi, prema procjeni, svake godine lovci ubiju oko 250 miliona životinja. Preko 650 sada ugroženih vrsta uveliko nestaju. Ova stvarnost je navela mnoge ljude da se zapitaju o našim odnosima prema tim stvorenjima.

3. Etika usmjerena na život

Klasa živih bića uključuje više od ljudi i životinja; ona uključuje biljke, alge, jednoćelijske organizme, a ponekad podrazumijeva i eko-sisteme, pa čak i biosferu po sebi. Složenost etike usmjerene na život zavisice od toga kako odgovoriti na pitanje šta je život? Ma kakav da je odgovor na ovo pitanje, on sadrži ideju samo-regulativnog sistema, koji stremi ka određenim ciljevima. Štaviše, to je odlika za koju se obično pretpostavlja da pruža moralni značaj živim stvorenjima. Etika usmjerena na život sva živa bića računa kao moralno važna, iako ne podjednako. Stoga bi moglo biti bolje da se spase kornjača s Galapagosa nego zimzeleni grm, iako su i jedno i drugo moralno značajni. Prvo bi, međutim, moglo da bude moralno značajnije, jer je to složenije živo biće. Ovdje složenost djeluje kao pojačanje: što je neko živo biće složenije, to je moralno značajnije. Etika usmjerena na život zahtijeva da prilikom odlučivanja kako da djelujemo, treba da u obzir uzmemo uticaj naših postupaka na svako živo biće koje ovi postupci pogađaju. Na primjer, ako u nekom predjelu iskopavamo rudu, to podrazumijeva sječu drveća i uništavanje drugih biljaka. To će uzrokovati smrt nekih životinja i pogoršaće, ako ne i uništiti, ekosisteme močvare. Ove i druge činjenice govore protiv iskopavanja i zajedno se moraju odmjeriti prema dobrim stvarima koje će da proizvede nastavak iskopavanja. Pošto izgleda da dobre stvari uključuju samo materijalnu korist za neke ljude, onda bi bilo teško napraviti konačnu procjenu koja bi odobravala iskopavanje rude. Ovo ne znači da nikad nije moralno dozvoljivo da se obara drveće, ubijaju životinje, mijenjaju eko-sistemi itd. Da li je to dozvoljivo zavisi od posljedica i od razlika u moralnom značenju, u okviru klase onoga što je moralno važno. Etika usmjerena na život mogla bi da dobije radikalnu formu: da tvrdi da ne samo što živa bića imaju moralno značenje, već ona takođe imaju podjednako moralno značenje. Ovaj biotički egalitarizam, kada bi mogao da se opravda, mogao bi da oteža moralnu odbranu ljudskog miješanja u prirodno okruženje. On bi dozvoljavao samo kvantitativne sudove; na primjer, da dva živa bića vrijede više nego jedno.

Najprihvatljivija etika usmjerena na život dopuštala bi različiti moralni značaj u okviru klase živih bića, iako ljudi možda ne bi bili smatrani najznačajnijim. Očuvanje biosfere i velikih ekosistema moglo bi biti shvaćeno kao značajnije od očuvanja velikog broja ljudi. Nije ispravno reći da ljudi uvijek treba da budu na prvom mjestu, niti je ispravno reći da je očuvanje nekog ekosistema uvijek važnije od zaštite nekog skupa ljudskih interesa.

Poslovna etika

Otkako se u svijetu pojavilo poslovanje, otkako su se razvila preduzeća i kompanije, i ljudi počeli da stiču profit, bogatstvo i sve pogodnosti koje donosi umješno i uspješno poslovanje, javila se i dilema – da li poslovanje ima dodirnih tačaka sa moralom i moralnim djelovanjem pojedinaca i grupa. S vrtoglaviim rastom multinacionalnih kompanija, no i uopšte, zahvaljujući raznorodnim promjenama i zahtjevima u poslovnom svijetu, stigla je i neophodnost analize pravičnosti u tom području, ne samo sa aspekta zakona, već i sa aspekta morala. Zato je konceptualizovana nova disciplina – poslovna etika. Tačnije, ona se nalazi na granici između filozofije morala i menadžmenta, što ukazuje na korišćenje skupa korisnih instrumenata prilikom odlučivanja o nekoj strategiji unutar firme, rješavanju sukoba među različitim grupama koje poslovno sarađuju: poslodavaca i zaposlenih, menadžera i akcionara, firme i lokalne zajednice, državnih institucija itd.

Poslovna etika je oblast primjenjene etike ili filozofije koja se bavi ispitivanjem moralnih sudova, fenomenima moralne obaveze i odgovornosti, pravima i dužnostima poslovnih subjekata, te njihovim sprovođenjem u konkretnoj oblasti. Kao opisna disciplina, poslovna etika je analiza koja se sprovodi sa ciljem razumijevanja i objašnjavanja načina na koje ljudi i organizacije donose svoje etičke sudove i odluke. Kao

preskriptivna disciplina, poslovna etika pokušava da donese opravdane, normativne moralne sudove o poslovnim aktivnostima. Moralni principi ili etička pravila se primenjuju u menadžmentu ljudskih resursa, menadžmentu kriznih situacija, marketing komunikacijama svih vrsta: u brendiranju, odnosima sa javnošću, publicitetu itd.

Etika se ne može jednostavno redukovati na poštovanje zakona, jer su zakonski propisi često nedovoljni da bi se na odgovarajući način uredili odnosi sa drugima. Shodno tome, upravo poslovna etika čini skup moralnih pravila i propisa u odnosu na ponašanje aktera u ekonomskim aktivnostima i zajedno sa zakonskim principima i propisima, obezbeđuje dobar tok aktivnosti i uspjeh u poslovanju. Dakle, poslovna etika je poseban vid primijenjene etike, povezane sa ponašanjem ekonomskih aktera, zaposlenih, vlasnika i menadžera. Društvena odgovornost i etičko ponašanje u poslovanju vezuju se za organizacionu kulturu. Koncept društveno odgovornog poslovanja doprinosi ostvarenju ekonomskog uspjeha, uz uvažavanje interesa pojedinca, društva i okruženja.

U poslovnoj etici se pitanja praktičnosti i efikasnosti ponekad tako suptilno prepliću sa pitanjima ispravnosti i pravičnosti da je teško razlučiti ih, da ne pominjemo da njihov međusobni uticaj i preklapanje često dovode do toga da je investiranje u jednome učinak u drugome, itd. Kada imamo u vidu da se filozofija bavi definisanjem, promišljanjem i razjašnjavanjem prirode problema: logikom, načinom opravdavanja i značenjem relevantnih termina, onda nije teško razumjeti da se kod filozofa i etičara često javljaju potreba i obaveza da se neki koncepti redefinišu. Upravo se u tekstovima iz primijenjene etike susrećemo sa redefinisanjem prihvaćenih pojmova i vrijednosti, sa jedne strane, ili sa ponovnim suočavanjem sa starim oprobanim vrijednostima, sa druge strane. Iako često veoma kvalitetni i po svojim zaključcima dalekosežni, ti tekstovi se po pravilu kreću unutar jedne, može se reći, paradigme dopuštenih implikacija. Neke teme su uvijek relevantne, na primjer, pitanja rata, problematika gladi, šverca u trgovini, preživljavanja u krizi, itd. Stoga je jedan od zadataka poslovne etike - iznalaženje moralno ispravnih praksi. Dužnost menadžera prema svojoj firmi, dužnost jedne ugovorne strane prema drugoj, dužnost prodavca da naplati robu kupcu, sve one imaju istu logiku, logiku univerzalnosti: svako ko ulazi u neki odnos u moralnom smislu prihvata dužnosti koje taj odnos sobom nosi.

Iako je istorija morala u biznisu vjerovatno stara koliko i sam biznis, poslovna etika jedna je od najmlađih disciplina u okviru primjenjene etike, i danas u velikom usponu. Ona pokušava, pored ostalog, da objasni zašto pravne i običajne norme ne moraju uvijek da budu u saglasnosti sa moralnim zahtjevima. Neki se elementi u poslovanju naprosto prilagođavaju novim potrebama i situacijama, kao što je slučaj u međunarodnom poslovanju, koje nije moguće s punom preciznošću pravno definisati ni normirati, jer se djelovi njegove regulative koji se tiču distribucija (a to su porezi, takse, koncesije, monopoli, dozvole i zabrane) stalno mijenjaju i adaptiraju u skladu s novonastalim okolnostima i potrebama. Dakle, poslovna etika kao teorijska disciplina nastaje iz razmatranja odnosa između ekonomije i morala, razmatranja moralnog statusa ekonomskih postupaka i praksi i moralnih svojstava tržišnih odnosa, karakterističnih za ekonomiju u kojoj veliki značaj imaju privatna svojina i široka ekonomska sloboda.

Poslovni moral je skup normi koje važe u nekom kontekstu za domen ljudske prakse koji se odnosi na poslovanje kao takvo. On nije moral u strogom smislu, već jedan eksplicitni ili implicitni kodeks ponašanja koji se prihvata ili smatra poželjnim za određenu profesiju; na tom kodeksu se onda gradi cio niz vrednovanja koja imaju tendenciju da postanu ili stvarno postaju skup običajnih normi vezanih za tu profesiju. Za konstituisanje normalnog poslovnog morala podrazumijeva se postojanje prava, ali i niz drugih pretpostavki. Poslovna etika odnosi se samo na dio fenomena koji nastaje iz moralnih implikacija što slijede iz odnosa ekonomije i morala. Dakle, susreću se dvije perspektive – etička i poslovna, pri čemu etička polazi od moralnih vrijednosti: poštenja, pravde, pouzdanosti, povjerenja, prava i dužnosti, svega onoga što se može označiti riječju "dobro" ili "ispravno" u moralnom smislu. Poslovnu perspektivu, pak, karakterišu kategorije koristi, zarade, profita, troška, cijene, koštanja, efikasnosti, konkurencije. Moglo bi se reći da je konačni

predmet poslovne etike upravo presjek koji se dobija primjenom dva kriterijuma, moralnog i poslovnog. Stoga bi ona trebalo da istražuje uslove koje bi moralo da zadovolji ovo dvojestvo ili kombinacija. Međutim, oprečna su mišljenja kada govorimo o spoju morala i posla, odnosno ekonomije. Jedni konstatuju da istorijski razvoj ekonomskih odnosa ne ostavlja mnogo argumenata za tezu da su etika i poslovanje u neposrednoj vezi. Drugi smatraju da etika i način rada, pogotovo upravljanja preduzećem i njegovog organizovanja, nemaju ništa zajedničko. Treći tvrde da ekonomija nema nikakvu obavezu niti potrebu da bude moralna, a ima i onih koji će kazati da ekonomija, po svojoj suštini, ne može biti etična sve i kada bi htjela. To je razumljiv stav, jer unutar poslovanja stalno iskrsavaju standardno neispravni fenomeni koji narušavaju etiku: mito, korupcija, neloyalna konkurencija, obmana, eksploatacija, razne forme ekstraprofita, itd. Pošto je moralni kriterijum univerzalan, svaki poslovni čin može, pod nekim uslovima, postati moralno sumnjiv ili nemoralan.

Nedostatak poslovne etike dovodi do poremećaja uobičajenih tokova poslovanja, a nekada djeluje i na svjetske ekonomske i poslovne tokove. Dolazi do gubitka povjerenja u poslovanje, preduzeće, rukovodstvo itd. Da bi se uspješno poslovalo i razvijala preduzetnička i poslovna klima, povjerenje je osnovni uslov. Ugroziti ga mogu prevare, koje dovode do raznih poslovnih skandala. Ako se prevarama i zlonamjnim postupcima u poslovanju dodaju nedostatak poslovne tradicije, neizgrađane moralne norme u radu i poslovanju, razoren sistem pozitivnih poslovnih i životnih vrijednosti u nerazvijenim sredinama, onda imamo plodno tlo za različite vrste prevara i poslovnih skandala. U vrednovanju poslovnog čina, etičke teorije imaju posebnu ulogu, naime, teže da pronađu i uspostave opšti metod i princip vrednovanja koji bi se jednakomjerno mogao primijeniti na sve slučajeve. S tim u vezi, definisani su eksterni zakoni kao pristupi koji pretpostavljaju postojanje zajedničkog, generalizovanog seta moralnih standarda, koji svi pripadnici određene zajednice moraju slijediti.

Utilitarizam je kreiranje ili zadobijanje, pribavljanje što više koristi za što veći broj ljudi. Ovaj pristup kazuje da nam je dužnost ili obaveza da činimo djela koja će proizvesti najbolje posljedice. U slučaju klasičnog utilitarizma, „najbolje posljedice“ podrazumijevaju najveće moguće prevladavanje zadovoljstva nad bolom. Naime, fokus klasičnog utilitarizma je na rezultatima (konsekvencionalistička orijentacija), a ne na sredstvima kojima se postižu željeni rezultati. Ovaj pristup se, prema tome, temelji na maksimi: „Ne biram sredstva za postizanje svojih ciljeva“. Sigurno nas ova sentencija asocira na osnovno načelo makijavelizma, da cilj opravdava sredstva, koje je veoma prisutno u savremenom poslovanju, no i u životu uopšte, a poznato je da takav stav, odnosno djelanje isključuje sve moralne obzire.

Univerzalizam zagovara tezu da su odluke moralne ukoliko su intencije ili motivi donosioca odluke pozitivni (teleološka orijentacija). U tom smislu primat se stavlja na sredstva koja se koriste za dostizanje željenog cilja, a ne na konačan uspjeh. Međutim, možda je pitanje „šta treba da činim“ pogrešno. Umjesto toga, mogli bismo da pitamo: „Kakva ličnost treba da budem?“ To je polje refleksije teorije vrline.

Distributivna pravda podrazumijeva ispunjenost etičkih zahtjeva, ukoliko je obezbijeđena ravnopravna distribucija svih koristi, na bazi ličnih doprinosa i kompetentnosti pojedinaca. Međutim, uvijek se može postaviti pitanje subjektivizma osobe koja odlučuje o distribuciji: neki teoretičari smatraju da se moral može zasnivati na pravima, a drugi distribuciju izvode iz osnovnih moralnih principa. Postoji i pristup kojim se potencira vrijednost lične slobode pojedinca. Naime, svaki pojedinac u svijetu rada treba da ima pravo i obavezu da samostalno donosi i izvodi etičke odluke na osnovu ličnih moralnih standarda (etički relativizam) i niko ga ne smije osuditi zbog toga.

Naravno, veoma je teško odrediti granicu poslovne etike. To je veliki izazov i rukovodiocima i menadžerima i zaposlenima. Neko može na to pitanje odgovoriti konsultujući lični doživljaj, intuiciju ili odluke, ili se vodeći potrebama, interesima i motivima, no takođe usljed očekivanja i pritiska koji dolaze iz preduzeća i okruženja. Na primjer, ako na tržištu ponudite proizvod koji ima manje kvaliteta a jednak uspjeh kao konkurentski proizvod, onda se može reći da ste uspješno poslovali i ostali u granicama etičkog poslovanja. Međutim, ako

je vaš proizvod, po kvalitetu jednak sa konkurentskim, postigao prednost zahvaljujući marketinškoj prezentaciji, ali njegova upotreba može imati štetne posljedice po okolinu, onda ste prešli granicu poslovne etike. Zbog toga se naprosto mora, makar tako preporučuje etika, poslovati tako da ne bude neprijateljstva između zaposlenih, klijenata, konkurenata, države i javnosti. Osim što će se postići bolji rezultati, izbjeći bespotrebni troškovi, stvoriti povoljna poslovna klima, podstaći preduzetništvo, širiti povjerenje u kolektive, pojedince i institucije, na ovaj način se postiže lična satisfakcija i mir, i osvježuje činjenica da se moralnost ne može platiti, niti se dotiče stremjenja ka poslovnom uspjehu i ostvarivanju profita.